

ARHITEKTURA BORA IZMEĐU DVA SVETSKA RATA

Direkcija FDBR, zapadna strana sa svečanim ulazom

Period između dva svetska rata zauzima značajno mesto u istoriji arhitekture. Plodna graditeljska delatnost obeležila je i gradove u unutrašnjosti Srbije. To važi i za Bor, čija je međuratna arhitektura tema ovog rada.

Grad Bor je nastao takoreći *ad hoc*, prvenstveno sa ciljem da služi kao rudarska kolonija za stanovanje radnika, koji su se, pristižući sa različitih strana, nastanjivali u okolini rudnog nalazišta. Naglom ekspanzijom rudnika trebalo je "preko noći" izgraditi naselje koje bi zadovoljavalo sve potrebe neophodne za normalno funkcionisanje privrednog i društvenog života. Taj poduhvat u ovom gradu izvelo je "Francusko društvo borskih rudnika".

Francuzi su bili vlasnici kompanije "Francusko društvo borskih rudnika" od 1904. godine pa sve do Drugog svetskog rata. Za sobom su ostavili arhitektonske objekte od velikog značaja. Posle Drugog svetskog rata nastale su korenite društvene promene, koje su francusko nasleđe potpuno marginalizovale. Socijalističko vreme i ideologija pomenuto nasleđe je ignorisalo kao "ostatak eksploatorske kapitalističke kulture".

Danas se međuratno arhitektonsko nasleđe grada Bora nalazi u nezadovoljavajućem stanju. Ni jedan objekat koji pripada francuskom kulturnom nasleđu nije zakonom zaštićen. Mnogi od njih su ljudskom nemarnošću i nebrigom izgubili sjaj koji ih je nekada krasio. Veći deo objekata danas nema autentičnu fizionomiju zbog dograđivanja pomoćnih prostorija kao i zbog naknadnog probijanja fasada. Važno je spomenuti da su pojedine zgrade jednostavno nestale u procesu proširenja površinskog kopa rudnika. Ostale su samo fotografije koje svedoče o njima. Ovim radom želimo da istaknemo značaj ovog nasleđa na kome upravo počiva specifičan identitet grada.

Dosadašnja istraživanja

Prilikom dosadašnjih multidisciplinarnih istraživanja istorije Bora, posvećivano je mnogo pažnje različitim aspektima, što je omogućilo upotpunjavanje i produbljivanje postojećih saznanja. Širenjem područja interesovanja istorijskih disciplina danas smo u mogućnosti da

proučavamo probleme jedne epohe u istoriji Bora sa više različitih pozicija, u kontekstu političkog, ekonomskog i socijalnog razvoja u najširem smislu, čime dobijamo potpuniju sliku o životu grada u odredjenim hronoloskim koordinatama.

Izvori koji govore o razvitku sela Bora, njegovim običajima i ljudima, često su šturi i zasnivaju se uglavnom na usmenim predanjima i beleškama putnika koji su prolazili ovom teritorijom. Ti izvori oskudevaju u preciznijim informacijama i često nisu u dovoljnoj meri argumentovani. Međutim, bez obzira na njihovu površnost, oni su značajni jer su predstavljali polazište za rad potonjih istraživača.

Ono što je mnogim putnicima padalo u oči jeste pojava zlata i njegovo nalaženje. Mnogi su sa oduševljenjem pisali o ispiraćima zlata na reci Peku. O otkrivanju i počecima radova na rudnom nalazištu takođe se mnogo pisalo. Tekstovi su objavljivani u raznim časopisima i glasnicima, kao što su: *Geološki anali*, *Rudarski glasnik*, *Glasnik Srpskog geografskog društva*. U *Rudarskom i Topioničarskom vesniku* su objavljivani tekstovi koji su se odnosili na proizvodnju i sve tehničke poduhvate kojima se bavilo Francusko Društvo Borskih Rudnika. Tu su još i *Metalurgija*, *Tehnički list*, *Rudarstvo*, *Ekonomska politika* i mnogi drugi. Nikako ne smemo zaboraviti ni *Spomenice Timočke eparhije*, koja je izlazila još od devetnaestog veka.

Prvi naučno utemeljen i studiozan rad, kojim je obradjen celokupan period od osnivanja rudnika pa sve do posleratnog vremena iza Drugog svetskog rata, jeste rad dr Vasilija Simića - *Istorijski osvrt na rudarstvo bakarnog rudišta u Boru i okolini*.¹ U njemu je izložen istorijat osnivanja FDBR, kao i pregled društvenih i ekonomskih prilika i niza pojava koje su s njima stajale u vezi.

Godine 1975. grupa autora izdala je knjigu *Bor i okolina* u dva toma. Knjiga, koja hronološki pokriva raspon od praistorije do sedamdesetih godina dvadesetog veka, za naše istraživanje je značajna zato što obuhvata najrazličitije društvene i ekonomske pojave i procese. Prvi tom govori o prošlosti i tradicionalnoj kulturi, dok se drugi bavi prirodnim uslovima, stanovništvom, ekonomskim i društvenim razvojem.²

Takodje je važno spomenuti i *Zbornik radova Muzeja rudarstva i metalurgije*, u kojem je niz istoričara, etnologa, arheologa, geologa, inženjera rudarstva i drugih stručnjaka publikovalo priloge o nastanku i razvoju Bora. Istoriijat FDBR, njegov uticaj i angažovanje, posebno je privlačio pažnju istraživača, tako da bibliografija spomenutog *Zbornika* pruža izuzetno podsticajan materijal za istraživanje.³

O sociološkim pitanjima pisao je i Cvetko Kostić, koji je u svojoj studiji *Bor i okolina* iscrpno razmotrio demografsku sliku Bora u istorijskom periodu međuratnog razdoblja. Njegova studija je od suštinskog značaja za razumevanje društvenih, istorijskih, socioloških, a i mnogih drugih problema. Bez oslanjanja na sadržaj ove knjige proučavanje ovog perioda u Boru bi bilo jako otežano.⁴

O razvoju grada, njegovom stanovništvu, industriji i rudarstvu pisalo je više autora. Ovom prilikom izdvajamo doprinos istoričara Slobodana Lj. Jovanovića. Njegovo obimno delo, u metodološkom smislu moderno koncipirano, na uzorno analitičan način pružilo je odgovore na niz pitanja vezanih za istoriju Bora. Ukazujući na specifičnosti nastanka i razvoja grada, Jovanović je uspeo da sveobuhvatnom analizom stvori osnovu za sintetički pristup proučavanju kulturnog razvoja Bora između dva svetska rata. U svojim delima studiozno je razmotrio društvene, verske, političke i ostale prilike, koje je svrstao u okvire međuratnog vremenskog perioda. Zahvaljujući njegovom proučavanju danas je na raspolaganju grada na koju se mogu nadovezati dalja istraživanja.⁵

Važno je izdvojiti i *Beležnicu*, list Narodne biblioteke u Boru, čiji sadržaj obiluje tekstovima širokog kulturnog, istorijskog, socijalnog i književnog značaja, kao i iz oblasti psiholoških istraživanja, ali i mnogih drugih.

Proučavanje istorije grada Bora ne bi bilo moguće bez značajne arhivske građe, čiji je jedan deo sakupljen i objavljen u "*Građi za istorijska istraživanja o Boru i Majdanpeku*", koju je objavljivala biblioteka časopisa "*Bakar*", izdavačke delatnosti i istorijskih istraživanja RTB Bor. Ovom radu je svakako bila od velike koristi sakupljena arhivska građa, na osnovu čijih materijala se mogao proučavati problem iz različitih pozicija: radničke, objavljivane u *Radničkim novinama*,⁶ povlašćene, vlastodržačke FDBR⁷ i lokalnog, zatečenog stanovništva, koje se bavilo poljoprivredom.

Od velikog, možda i suštinskog značaja za proučavanje ove teme jeste svakako *Letopis Borske parohije i crkve*, koga je sastavljao paroh Andrija Đorđević. Pored događaja koji su konkretno vezani za izgradnju crkve Svetog Đorđa, pisac pominje i događaje koji ukazuju na preobražaj društvene klime. Na veoma neposredan i, može se reći, inteligentan i satiričan način, koji je njemu svojstven, on opisuje i atmosferu u čaršiji, pa čak i političke prilike. U svom letopisu Andrija Đorđević je opisao razvoj privrede u tom "zlatnom" periodu u istoriji rudnika i grada. U

ovom dokumentu se beleže događaji vezani za period od 1925. do 1968. godine.⁸ Po ocenama mnogih značajnih proučavalaca ove epohe⁹, *Letopis Borske parohije i crkve* ocenjen je najvišom ocenom i proglašen jednim od najvrednijih dokumenata.

Vrlo je bitno da se na ovom mestu istakne da su se svojim radovima u Boru istraživači samo dotakli teme arhitekture kroz analizu društvenih i kulturnih procesa. Poseban osvrt na arhitekturu tog perioda je izostao. Osnovu za istraživanje je predstavljala arhivska građa FDBR, objavljena i neobjavljena, koja obuhvata planove pojedinih građevina, fotografije, pisma, službenu prepisku i administraciju. Za datovanje građevina korišćen je *Letopis borske parohije i crkve*, zatim sačuvani planovi i fotografije koje su vlasništvo Istorijskog Arhiva Negotin, Odeljenje u Boru i natpisi na pojedinim objektima. Za istoriografski prikaz praktikovan je rad na terenu, odnosno obilazak objekata na licu mesta, njihovo snimanje i obeležavanje.

Društveni i kulturni razvoj Bora

Razmatrajući razvoj društvenih i kulturnih prilika u Boru između dva svetska rata, od mnogih značajnih i uticajnih elemenata treba izdvojiti dva, neophodna za razumevanje celokupne problematike, a to su francuski kulturni uticaj i prisustvo ruske emigrantske enklave. Posle Prvog svetskog rata Francuska i Jugoslavija zbog ratnog savezništva su ostvarivale intenzivnu i prijateljsku saradnju, što zbog očuvanja nasleđa mirovnih ugovora, što zbog obostranih interesa. Francuskoj je odgovaralo da na Balkanu ima određeni politički i ostali uticaj, a posle rata osiromašenoj Kraljevini Jugoslaviji je bio potreban neko ko će davanjem povoljnih kredita i investiranjem u njenu nerazvijenu infrastrukturu pospešiti njen ekonomski i industrijski prosperitet.

Mnogi državljani Kraljevine Srbije su još krajem devetnaestog i početkom dvadesetog veka odlazili u Francusku na školovanje i nakon stečenog visokog obrazovanja iz raznih segmenata društvenih, prirodnih i tehničkih nauka vraćali se u zemlju. U Srbiju su donosili i novostečena iskustva u kulturi, umetnosti i svim sferama društvenog i kulturnog života. Francuska, kao zemlja u kojoj su se radale nove ideje i avangardni umetnički pokreti (impresionizam, kubizam i nadrealizam)

bila je privlačna ne samo za naše intelektualce, već i za ljude iz cele Evrope.

Propaganda francuske kulture, odvijala se kod nas sistematski putem niza društvenih organizacija srpsko-francuskog prijateljstva. Ta prijateljstva imala su za cilj širenje i prihvatanje francuske kulture i na opšte zadovoljstvo obeju zemalja bila je sa oduševljenjem prihvaćena. Srbi su prihvatili sve što je dolazilo i bilo pod uticajem Francuske.¹⁰

Društva srpsko-francuskog prijateljstva počela su se formirati širom Srbije prezentujući francusku kulturu kroz razne segmente svojih aktivnosti u vidu zabava, igranaka, književnih večeri i dr.¹¹ Ovakav vid propagiranja bio je dobro organizovan. Francuska je podrškom jugoslovenskog jedinstva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca zadobila simpatije koje su joj omogućile lakši ekonomski i kulturni prodor.

Drugi elemenat od značaja pri razmatranju problematike istorije i arhitekture Bora između dva svetska rata bilo bi nemoguće sagledati u pravom svetlu bez analize uticaja ruskih emigranata. Oni su sobom doneli jedan specifičan kulturni i verski identitet zasnovan na dugogodišnjoj tradiciji njihove velike kulture. Posle Oktobarske revolucije 1917. godine veliki broj ruske inteligencije je izbegao pred komunističkom ideologijom u Kraljevinu Jugoslaviju. Tu su se naselili i počeli da žive novi život, dinamičan i stvaralački, daleko od rodne Rusije.

Naša sredina, kao što je prihvatila francuski kulturni uticaj, prihvatila je sa još većom predusretljivošću ruski živalj. Sa njima je saosećala kako na verskoj osnovi, tako i u tradiciji i duhovnoj povezanosti, ali i iz interesa koji je ležao u činjenici da je gro ruske emigracije bio na visokom intelektualnom nivou, što je poratnoj Jugoslaviji dobrodošlo. Plejada vrlo sposobnih stručnjaka - lekara, inženjera, arhitekata, građevinara, umetnika i drugih, dala je nemerljiv doprinos razvoju siromašne i zaostale zemlje. U samoj kraljevini i u njenim gradovima imali smo prave Ruse koji su sobom doneli i u sebi nosili ruski duh i rusku kulturu.¹²

Za ruske emigrante Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca bila je privremeno izbeglištvo u kome su stvarali i živeli, ali su pritom sanjali o povratku u domovinu. Boraveći na našem prostoru bili su aktivni na svim kulturnim poljima, a njihov veliki doprinos primećen je u oblasti arhitekture. Naročito u Beogradu, a i van njega, ostavili su za sobom tragove svojih graditeljskih poduhvata, koji zauzimaju značajno mesto u

arhitekturi između dva svetska rata.¹³ Za proučavanje razvoja arhitekture u Boru između dva svetska rata ovaj uticaj je skoro podjednako važan kao i uticaj francuske kulture.

Jedna od bitnih pojava u našoj sredini, koja je imala svoj tok u periodu boravka ruskih emigranata, jeste nastanak prvih ruskih škola, koje zbog svoje specifičnosti iziskuju posebna istraživanja.¹⁴ Ruski emigranti su sa velikom pažnjom negovali i raznorazne druge aktivnosti, formirajući brojne sportsko-muzičke i literarne sekcije kao potpune novine u našem društvu. Na taj način su oplemenjivali i obogaćivali našu kulturu. Mnogi od njih ostajali su i završavali fakultete, a pojedini bi potom i ostajali da rade što na fakultetima, što na nekim drugim poslovima. Njihov ostanak i dalja afirmacija mnogo je značila i davala veliki doprinos našoj intelektualnoj emancipaciji u obrazovanju i šire. Imali su sve kvalitete i potencijale koji su našoj sredini nedostajali, a bili preko potrebni za naše uklapanje u moderne evropske tokove. Istoričari koji se bave kulturnom politikom Kraljevine Jugoslavije beleže između niza njihovih interesovanja i angažovanja, naročitu aktivnost na polju pozorišne i baletne umetnosti i njene scenske dekoracije. Nju su svojim umećem, znanjem i kreativnošću uzdigli na zavidan nivo. U Beogradu su osnovali Ruski dom, podizali crkve i javne građevine, među kojima su neke, ako ne i sve, uspela arhitektonska rešenja.¹⁵

Prva pojava ruskih emigranata u Boru zabeležena je 1923. godine, dok su francuski državljani u Bor došli još 1904. godine.

Bor se nalazi u istočnom delu Srbije zvanom Timočka krajina. Udaljen je 240 km jugoistočno od Beograda. Smešten je u brdovitom kraju između planina Crnog vrha na severozapadu, Velikog krša na severoistoku i Stola na istoku. Grad se prostire na nadmorskoj visini od 370 m. Izložen je klimatskim uticajima sa Karpata mnogo više nego ostali deo Timočke krajine. Poznat je po ostrim i dugim zimama sa puno snega. Brdovita okolina, dugi i magloviti zimski meseci sa puno dima iz topionice bakra, daju mu specifičnu atmosferu, koja po svojim karakteristikama deluje depresivno i eskapistički na njegove žitelje.

U svom nastanku Bor je bio selo od nekoliko kuća, koje je vremenom naraslo do oko 130 domaćinstava. Prema narodnom predanju meštana, Bor je dobio naziv po jednom velikom drvetu bora, ali kada, to se ne zna.¹⁶ Prvi pisani izvori o njemu datiraju iz XVIII veka, a kao naselje prvi put se pominje 1827. godine u listu "Danica", kada je Vuk Karadžić vršio popis sela u Crnoj Reci - *Geografičko statističko opisanije*

Srbije. Tu se još navodi da u njemu žive seljani vlaške nacionalnosti, koji se bave stočarstvom i žive u takozvanim "durungačama".¹⁷

Otkriće borskog bakronosnog ležišta i osnivanje rudnika u njemu, presudno je uticalo na razvoj Bora i njegove uže i šire okoline. Mnogobrojni podaci i materijalni nalazi govore da se rudarstvo u ovom kraju razvijalo još u antičkom periodu, a u široj okolini Bora i u praistoriji. Za istoriju proučavanja i otkrivanja rudnog nalazišta važni su zapisi i beleške koje je 1835. godine baron Herder prilikom putovanja po Istočnoj Srbiji zabeležio u "Bergmänniche Reise in Serbien", str. 62/63. U tim zapisima baron Herder navodi kako je saznao od ispiraća zlata o zlatonosnim potencijalima toga kraja.¹⁸

Pariska izložba 1884. godine predstavlja još jedan važan datum, koji je vezan za početak rudarskog angažmana i pojave Francuza u Boru. Tom prilikom se javilo interesovanje za istraživanje zlata na prostorima Istočne Srbije, koje je ustupljeno Feliksu Hofmanu, rudarskom inženjeru.¹⁹ S obzirom da je potekao iz ugledne rudarske porodice, koja je u rudarstvu imala dugu tradiciju i vlasništvo nad nekoliko rudnika u Vojvodini i Majdanpeku, njegova pojava u Istočnoj Srbiji nije bila slučajna. U Srbiji se prvi put pojavio 1856. godine, kada je došao da poseti svoj rudnik u Majdanpeku, a njegovo pravo doseljenje u Srbiju se desilo 1862. godine. Nakon proputovanja po srpskim gradovima, on na poziv kneza Mihaila Karađorđevića i ministra Koste Cukića počinje da se bavi rudarskom delatnošću u Srbiji, u pripremi i pronalaženju novih rudnika.²⁰ Njegova pojava ne bi imala taj značaj u istraživanju rudnih ležišta bez saradnje sa Đorđem Vajfertom i Franjom Šistekom. Njih trojica svojom saradnjom, umešnošću i preduzetničkim duhom su zaslužni za pronalazak borskog rudnika i njegovu industrijsku modernizaciju na koju su se nadovezali Francuzi.

Za razliku od Feliksa Hofmana, koji nije bio srpskog porekla, Đorđe Vajfert, rodom iz Pančeva, potiče iz poznate i bogate porodice srpskih industrijalaca. Porodica Vajfert bila je poznata po pivarstvu ali i po udelima u kostolačkom rudniku uglja. Po mnogo čemu zanimljiv, imao je osobenost da se ogleda u sklonosti ka «ulagačkom kockanju». Više puta je ulagao u istraživanja i otvaranja rudnika koji bi brzo propadali. Njegova veza sa Franjom Šistekom, koji je na naše prostore došao iz Češke osamdesetih godina XIX veka, započinje Šistekovim zaposlenjem u kostolačkom rudniku, koji je bio u vlasništvu Vajfertovih. Franja Šistek zaslužan je i za otvaranje mnogih rudnika koji su bili Vajfertove

povlastice i do otvaranja Francuskog Društva Borskih Rudnika, bio je u njegovoj službi.²¹

Povlastice, kao dozvola za istraživačke radove, kao što je spomenuto, bile su u vlasništvu Đorđa Vajferta. Šistek je bio zaposlen u njegovoj službi, dok je Feliks Hofman, zbog bogatog rudarskog iskustva i znanja davao glavna uputstva i savete. Veza i značaj ove trojice pronalazača borskog rudnog ležišta toliko je važna za razvoj rudarstva u Boru, da je čak na jednoj ikoni koja se nekada nalazila u pravoslavnoj borskoj crkvi, a danas u Muzeju rudarstva i metalurgije, predstavljen Sveti Prokopije, inače zaštitnik rudara, pored koga u molitvenom položaju kleče Feliks Hofman, Đorđe Vajfert i Franjo Šistek. Sama ikona je zanimljivo ikonografsko rešenje, je interesantno za proučavanje i dalju analizu.

Mnogi stariji istraživači pisali su o početnim istraživanjima rudnog nalazišta bakra koje se nalazilo na imanju Petka Dulkana. Po njima, 1897. godine započinju istražni radovi, dok je rudnik otkriven 1902. godine na dan uoči Đurđevdana. Međutim, po Vasiliju Simiću to nije tačno. On tvrdi, što se i u ovom radu podržava, da je Đorđe Vajfert bio verujući čovek koji je rudnicima koje je otkrivao davao imena svetitelja. Tako na primer rudnik zlata u Glogovici nosio je naziv Sveta Ana, rudnik zlata na Blagojevom kamenu dobio je ime po Svetoj Varvari, koja je na Zapadu bila zaštitnica rudara, i na čiji se dan rodio Feliks Hofman.

Presudan uticaj na razvoj društvene i kulturne klime imalo je Francusko društvo borskih rudnika. Kupovinom koncesija koje su bile u posedu Đorđa Vajferta od banke "Mirabo" iz Pariza, Francuzi su dobili priliku da u jednoj krajnje nerazvijenoj, siromašnoj i nepismenoj sredini osnuju industrijski centar. Prožimanje uticaja pridošlih Francuza na zatečeno etničko nasleđe lokalnog stanovništva, pretežno vlašskog porekla, stvorilo je klimu koja je rezultirala stvaranjem specifične sredine, jedinstvene na ovim prostorima.

Prve decenije dvadesetog veka u Boru protekle su u njegovom prerastanju iz sela u rudarsku koloniju. Podižu se osim objekata industrijske namene i prvi objekti društvenog i verskog karaktera. Prva naselja, poznatija kao "stara francuska kolonija" niču vrlo brzo, bez ikakvog plana i bez arhitektonskih osobenosti. Ti objekti su bili sačinjeni da zadovolje osnovne egzistencijalne potrebe, a to su rad i spavanje, bez ikakvih obeležja komfora.

Pošto Bor kao tako formirana celina nije imao crkvu ni sveštenika, a potpadao je pod brestovačku parohiju, FDBR se zauzelo za izgradnju pravoslavne crkve. Izgrađena je i osvećena 23. aprila 1912. godine po starom kalendaru. Hram je bio podignut na proplanku iznad rudnika.²² Do proširenja kolonijalnog naselja posle 1928. godine kuće za radnike – barake i ostali objekti su se nalazile u neposrednoj blizini i po obodu rudničkih postrojenja i objekata. To je najseverniji deo Bora, danas MZ Sever. Trenutno je to najzapušteniji deo grada, pretežno naseljen romskom populacijom i socijalno ugroženim slojevima stanovništva. Izložen je krajnjoj nebrizi i nemilosrdnom propadanju.

U toku Prvog svetskog rata, 1915. godine, borski rudnik su zauzele bugarske trupe. Rudnik je zatečen u ispravnom stanju, a proizvodnju su obavljali zarobljenici, i to redovno. Oko rudnika i rada u njemu su se sporile tri strane, Nemačka, Austro-Ugarska i Bugarska. Svako je hteo najveću korist za sebe, a Nemačka je smatrala da bi njoj trebalo da pripadnu sigurni izvori sirovina za potrebe ratne industrije. Za vreme okupacije borsko stanovništvo živelo je teško prolazeći svakodnevno kroz strepnju i razna mučenja od strane bugarskih okupatora. Konačno je 7.10.1918. godine, konjanička brigada generala Gambete došla u Borski Rudnik i polako preuzela komandu nad njim. Bor je bio oslobođen.²³

Po rečima borskog paroha Andrije Đorđevića, u Boru je u to vreme vladala "jako čudna klima". Neobjašnjivi običaji i ponašanje autohtonih žitelja ovog kraja, sklonih paganstvu, asocijalnosti i zatvorenosti, bili su neobični i nerazumljivi običnom posmatraču onog vremena. Za vreme najradosnijih hrišćanskih praznika crkva je ostajala prazna, dok su se stanovnici okupljali u svojim kućama plačući, jadikujući i naričući nad svećom za pokoj duše najmilijih. Nisu posezali ni za čim humanim i društveno korisnim. Angažovanja i pomoć novom parohu bila su minimalna, na silu i gotovo nikakva. Bilo je teško proniknuti u zatvorenu, namćorastu ćud domaćeg življa.

Sa druge strane, pored lokalnih starosedelaca koji su imali svoj karakterističan način življenja, u Bor je dolazilo sijaset pridošlica, "dodoša", koji su sa sobom donosili običaje kraja iz koga su poticali. Ti radnici su dolazili iz cele Srbije, a bilo je i stranaca. Polako se formirala jedna multikulturološka i multinacionalna celina, skup različitih kultura koje su se do početka rata međusobno preplitale i iznedrivale specifičnosti čiji trag i dan-danas egzistira.

Lokalno vlaško stanovništvo, nezainteresovano za crkvu, ostajalo bi verno svojim tradicionalnim običajima. Aktivnostima paroha borskog, mladi ljudi su počeli da posećuju crkvena bogoslužjenja i da učestvuju u doprinosu uzdizanja verskog života. Paroh se mnogo trudio i uprkos sabotiranju od strane lokalnog stanovništva uspeo je da uz pomoć Rusa oformi hor koji je svojom pesmom i lepim glasovima mamio ljude u crkvu.²⁴ Pošto je za pravoslavne vernike još 1912. podignut hram, 1928. godine FDBR podiže malu katoličku crkvu posvećenu Svetom Ljudevitu. Zanimljivo je da su katolici i pravoslavci okupljeni oko paroha Andrije Đorđevića, negovali jako prijateljski odnos međusobno se družeći i slaveći zajednički i katoličke i pravoslavne praznike. Međutim, prema pridošlicama muslimanske veroispovesti, paroh nije bio prijateljski raspoložen. Tvrdio je da šire nemoral, da rasturaju porodice i vanbračno žive sa ženama pravoslavne vere. Protiv toga se borio i mnogo angažovao, mada mu često FDBR nije izlazilo u susret. Čak četiri braka sa ženama muslimanske veroispovesti sklopili su Rusi!²⁵

Na takvim društvenim i kulturnim temeljima gradio se Bor. Pošto je lokalno seosko stanovništvo, zahvaljujući teškom nasleđu neprosvećenosti, bilo nesposobno da kreativno utiče na formiranje fizionomije naselja po svom ukusu, tu ulogu su u njegovo ime preuzeli Francuzi. Pritom su se oslanjali na jednu drugu sociološku grupu, koja se formirala paralelno sa izrastanjem Bora, građanstvo, tj "čaršiju". Za vreme mandata predsednika borske opštine, gazda Sime Jovanovića, industrijalca, 1923. godine počinje osmišljeno podizanje nekih značajnih objekata.²⁶ Zahvaljujući njegovom zalaganju i sposobnostima, FDBR podiže opštinsku zgradu, prekoputa crkve, zgradu za osnovnu školu sto metara poviše nje, zatim most na kraju Bora na Borskoj reci, kojim se spaja sa glavnim drumom prema Krivelju i Crnom vrhu.²⁷

Međutim, gazda Sima Jovanović je imao žestoke protivnike, pošto se smatrao velikim monopolistom. Nakon njegove smrti, na opštu žalost paroha Đorđevića, u Boru je u "čaršiji" zavladao jedna druga klima, koju je predvodio Petar Konstantinović. Naime, dok je Sima Jovanović težio izgradnji objekata od šireg društvenog značaja, kao što su crkve i škole, uz intenzivnu saradnju sa FDBR, Petar Konstantinović je potencirao preduzetništvo i socijalni karakter razvoja Bora. Tako je u tom periodu u Boru niklo mnogo zanatskih radnji, prodavnica, kafana i ostalih sličnih objekata.²⁸

Od sredine treće decenije dvadesetog veka, rudnik i naselje Bor ulaze u svoje "zlatno doba" koje se ogledalo u svim aspektima: kompanija doživljava veliku ekspanziju, izgrađuju se mnogi značajni objekti, kako privredni, tako društveni i stambeni. Taj period je trajao sve do Drugog svetskog rata i tih petnaestak godina su u suštini donele najznačajnija ostvarenja u izgradnji, koja po svom značaju prevazilaze sve ostale objekte izgrađene van ovog perioda.

Tridesete godine prošlog veka bile su presudne kako za privredni razvoj, tako i za društveno-kulturni. U rudarstvu bile su to godine apsolutnog prosperiteta i to pokazuju pregledi ostvarene proizvodnje rude i bakra za taj period. Koncesiona prava su se protezala sve do kraja prve polovine dvadesetog veka. Francuzi su imali još čitavih dvadeset godina eksploatacionih prava u Boru i bez obzira na to njima, zbog enormnih troškova, nije nikako odgovaralo da Bor dobije status grada, jer bi onda bili dužni da uvedu kanalizaciju i druge pogodnosti za životnu egzistenciju, koje je svaki grad dužan da po zakonu ima. Bez obzira na otpore koje je FDBR pružalo, ipak je na kraju popuštalo i obezbeđivalo sve potrebne uslove za život.

Shodno tome Bor je polako prerastao u dinamično mesto koje je počelo da dobija fizionomiju grada. Osim kafana, prodavnica i zanatskih radionica otvorena su i konačišta za goste koji su poslom dolazili u Bor. Paralelno sa privrednim razvojem razvijao se i kulturni i društveni život. Svaka od prisutnih socijalnih i društvenih grupa, lokalno stanovništvo, pridošlice iz krajeva širom Srbije, čaršijska elita i Francuzi, razvijali su svoj društveni i kulturni život nezavisno od ostalih društvenih grupa, ali su se ujedno i svi zajedno prožimali u jednu jedinstvenu i samo za Bor specifičnu celinu.

Autohtono lokalno stanovništvo, koje se pretežno bavilo stočarstvom i zemljoradnjom nije bilo sposobno da organizuje i razvije bilo kakav vid kulturnog života. Treba verovati i pretpostaviti da nije moglo razumeti ponašanje predstavnika francuske populacije, koji su doneli svoju kulturu i običaje jedne napredne evropske sredine, kakav je bio Pariz, u jednu nerazvijenu sredinu na istoku Srbije, kakav je u to vreme bio Bor.

Radnici kolonisti su svoj dolazak u Bor uglavnom smatrali privremenim zbog teškog i napornog rada u rudniku. U većem broju neobrazovani i neprosvećeni, sve svoje slobodno vreme su provodili po kafanama, koje su se nizale od rudničke kapije pa do izlaska iz Bora. To

je stvaralo mnoge probleme, a posebno treba istaknuti da je nivo nemorala u to vreme dostigao svoj vrhunac. Kafane su bile centar takvih događanja. U to vreme se beleži i pojava prvih javnih kuća u Boru, baš u pojedinim od tih kafana.²⁹ Njihov cilj je bio da izvuku i zadnju rudarsku paru, krvavo zarađenu u borskoj jami na dubini od 170 m pod zemljom. To je ostavljalo stravične socijalne posledice u mnogim rudarskim porodicama. Paroh borski je i protiv ovakvog oblika nemorala reagovao pišući pisma Upravi rudnika i moleći ih za pomoć. Oni bi mu često odgovarali da nisu odgovorni za život rudara van rudničke kapije i da mu tu ne mogu pomoći. FDBR se često ograđivalo od problema nemoralnog karaktera, koje je tridesetih godina prošlog veka kulminiralo u Boru.

Ovakva klima u društvenoj grupi pridošlica i neobrazovanih radnika, kojih u Boru nije bilo malo, prouzrokovala je dolazak velikog broja raznih kriminalaca, poput lopova i džeparoša, kockara, lažnih iscelitelja i "umetnika". Upliv ovakvih struktura usložnjava razumevanje suštinskih kulturnih tokova u Boru u to vreme.³⁰

Paralelno sa napred opisanom klimom u nižim društvenim slojevima, u čaršiji se formira potreba za raznim društvenim organizacijama. Godine 1930. osniva se Sokolsko društvo u cilju zdrave moralne i fizičke edukacije omladine u nacionalnom i intelektualnom duhu. Za formiranje ovog društva posebno su se angažovali upravnik borske osnovne škole g-din Mirko Jovanović, zatim načelnik sreske ispostave g-din Lazar Mihajlović, mnogi trgovci iz čaršije, predsednik opštine Marko Petrović i paroh borski Andrija Đorđević.³¹ Odziv borske omladine je bio veliki, a aktivnosti i značaj društva su vrlo brzo prevazišle početne ciljeve. Stvoren je pandan razvratničkom uticaju borskih kafana. Sokolsko društvo je osnovano sa idejom da bude sportska organizacija, a vrlo brzo je postalo glavni nosilac kulturnih događanja i emancipacije sredine. FDBR je vodilo politiku nezameranja, nije intervenisalo u borbi protiv širenja nemorala, ali je zato uvek pomagalo donacijama Sokolsko društvo, kad god su tražili pomoć.

Jedna druga grupa uticajnijih ljudi u Boru, na čelu sa Bogoljubom Stojšićem, dugogodišnjim upravnikom borske Jame, je otvorila Mesni odbor aero-kluba "Naša krila". Tu je zasnovana i ideja o otvaranju aerodroma, koju je podržalo FDBR, međutim zbog političke situacije u Evropi, ovakva vrsta investiranja je bila nesigurna, i zbog toga je ostala nerealizovana. U Boru se krajem tridesetih godina prošlog veka

formiraju razna druga manja udruženja, koja nisu kao Sokolsko društvo imala presudni uticaj na kulturni i društveni razvoj grada.³²

Od svih napred pobrojanih društvenih grupa, za razvoj grada Bora najznačajniji uticaj su imali Francuzi i od njih angažovani ruski emigranti. Život stranih državljana odvijao se odvojeno od ostalog stanovništva. Francuzi su se okupljali u svojoj kasini, prekrasnom zdanju, koje je u svom arhitektonskom sklopu imalo ogromnu salu za balove i zabave, koncerte i predstave. Tu su dovođene najznamenitije ličnosti Kraljevine SHS i kasnije Kraljevine Jugoslavije. Ovakav vid kulturnog života je bio nedostupan malom borskom čoveku, koji je mogao samo naslućivati šta se dešava iza fasada monumentalnih francuskih zdanja. Isti društveni način života imali su i Rusi, formirajući ga u "Ruskom sokolu", otvorivši 1928. godine i posebnu rusku školu sa kantinom i čitaonicom, samo za potrebe ruskog življa.³³

Ovakvo razdvajanje društvenih slojeva na strane i domaće, bilo je neminovno zbog velikih nacionalnih, jezičkih, verskih i kulturoloških razlika. Ipak, ono što je posredno spajalo sve te slojeve bio je borski rudnik, a unutar njegove kapije svi oni su disali isti vazduh i u mračnim dubinama jame bivali jednaki u pregalaštvu.

Arhitektura u Boru između dva rata

Osnivanje rudnika i ideja o njegovoj eksploataciji podrazumevala je učešće velikog broja ljudi, radnika, koji bi u njemu radili. Tada u Bor selo, zbog izuzetno velikih nadnica, dolaze zainteresovani radnici, spremni na težak rad pod zemljom. Shodno tome trebalo je podići stambene objekte za novopridošle radnike. Ti objekti bili su jednostavni i skromni i nalazili su se u severnom delu grada, neposredno uz rudnička postrojenja.

Ove kuće u kojima su živeli radnici samci, imale su pored jednostavnog eksterijera isto tako jednostavno rešen i enterijer. Bile su pravougaonog oblika sa dva ulaza, u čijem se enterijeru prostirao dugačak hodnik sa čije su se leve i desne strane nalazile sobe, simetrično postavljene jedna preko puta druge. Svaka soba bila je predviđena za stanovanje jednog radnika, međutim, izvori kažu da je u njima stanovalo i više od jedne osobe a često i cele porodice. Unutar tih soba nisu postojali toaleti već su radnici morali koristiti javne toalete. Ovakav model kuće za

stanovanje rudara bio je karakterističan za mnoga rudarska naselja širom Srbije. Ovaj ili sličan tip rudarskih kuća zabeležen je u Avramici, Bogovini, Vini, Glogovici, Grabovici, Lubnici, Majdanpeku i mnogim drugim mestima.³⁴

Izgled Borskog rudnika iz 1912. godine

Rudarsko naselje se jako brzo gradilo a FDBR se trudilo, htelo ili ne, da mu omogući sve potrebe za normalan razvoj. Tako ubrzo Bor selo dobija "poštu i telegraf, policiju, lekara, bolnicu, babicu...Mesto neolepljenih brvnara, pletara, naboja polako i postepeno podižu se u četiri reda, bele kao kutije vidne kuće sa svima potrebnim stajama"³⁵

Deo prvobitnog naselja sa prizemnim kućama za radnike samce, koje se formiralo na severu Bora, danas više ne postoji. Pošto je nakon 1928. godine FDBR donelo odluku o proširivanju rudarskih radova, veći deo stanovništva morao se iseliti i preseliti, a građevine koje su ostale i koje su pripadale severnoj jedinici grada nestale su usred klizišta terena na kome su se nalazile. Ovakav model jednostavnih pravougaonih kuća danas postoji u ulici Dositeja Obradovića koja se nalazi u najsevernijem delu Bora na putu ka selu Krivelj.

Današnji izgled kuće za radnike samce na krajnjem severu Bora

Pored ovih jednospratnih kuća za “radelnike samce”, u Boru su podizane i kuće većih dimenzija za radnike sa porodicama i nadzornike. Njih ima u nekoliko varijanti. Postoje građevine sa dva, četiri i osam stanova i prostiru se duž Šistekove ulice, to jest pripadaju starom delu Bora. Njih ima u više varijanti, a ono što im je zajedničko to je sokl od kamena i krov na dve vode. Plastična dekoracija je skromna i nalazi se iznad prozora i ulaznih pročelja. Veći broj ovih kuća ima u svom arhitektonskom sklopu i stepenište sa visokom ogradom.

Njihova arhitektura se dosta razlikuje od onih prvopodignutih za radnike samce po svom uslozljavanju arhitektonskih sklopova pridodanim aneksima, šupama i sobama koje izlaze iz površina fasada, zasvođene zasebnim krovom na dve vode. Ove kuće za radnike sa porodicama se razlikuju od onih iz ulice Dositeja Obradovića po arhitektonskom eksperimentisanju.

Kuća u naselju Nova Kolonija

Treća grupa objekata izgrađenih za radnike, jednospratne sa pravougaonom osnovom, poznatije kao "Nova" ili "Južna kolonija" nalaze se na prostoru koji je omeđen na severu osnovnom školom Vuk Stefanović Karadžić (nekada je to bila osnovna škola Aleksandra I Karađorđevića Ujedinitelja), do drugog kilometra na jugu, a svojevremeno se prostiralo uz železničku prugu Bor-Metovnica-Zaječar. Sa severne i zapadne strane omeđeno je dvema glavnim saobraćajnicama: 3. oktobar i Moše Pijade. U ovom nizu prostiru se prizemne pravougaone kuće, koje se od onih u severnom delu razlikuju po slobodnije rešenoj osnovi. Kuće koje se nižu od severa ka jugu, drugačije su obrađene. Idući od severa ka jugu, da se uočiti da su kuće oslobođene strogo pravougaonog plana i da se počelo eksperimentisati u komponovanju jednostavnih masa.

Ulazna vrata su kao i kod prvopodignutih kuća smeštena na čeonj strani objekta, samo što ovde uočavamo anekse na severnoj i južnoj strani. Na nekim kućama ovi aneksi imaju krov na dve, a negde na četiri vode. Bočne fasade su u oba slučaja probijene prozorima. Ovaj niz kuća je u svom sastavu imao i niz sa šupama i javnim toaletima, koji su se

pravolinijski prostirali paralelno sa kućama. Od plastične ornamentike možemo videti jedino skromne trougaone detalje iznad prozora.

Pored ovih kuća skromnih dimenzija, koje su bile namenjene radnicima i činovnicima srednjeg građanskog staleža, FDBR je podizalo i kuće-vile, o svom trošku, namenjene inženjerima i lekarima. Ono što je od njih danas ostalo nalazi se na prostoru starog Bora, koji zajedno sa katoličkom, pravoslavnom crkvom, bolnicom, kasinom, direkcijom FDBR i velikim brojem ostalih kuća čini jedinstveno stambeno jezgro sa sličnim stilskim karakteristikama. Uglavnom su bile dvospratne sa monumentalnim pravougaonim osnovama.³⁶ U svom arhitektonskom sklopu imale su neizostavan sokl od tesanog kamena i krova na dve vode sa pridodatim aneksima, koji su oživljavali monotoniju ravnih fasada. Za razliku od kuća za radnike samce, radnike sa porodicom i činovnike, ove vile su bile izuzetno komforne, sa većim brojem soba, od kojih je jedna, u sastavu svakog stana, bila predviđena za posluhu. Kupatilo i grejanje su bili obavezni u sastavu kuća. Neke od tih vila krasilo je interesantno stepenište, koje se moglo sretati na raznim objektima, postavljeno u raznim varijetetima: bočno i frontalno, duže i kraće sa manjim i većim pratećim ogradama, bez ograda postavljene piramidalno, itd.

Preostale vile svojom arhitekturom pokazuju inventivnost i kreativnost projektanata. Građene su uglavnom tridesetih godina. Stilski su vrlo slične, mada su u osnovi različito rešene. Kompozicije su na pojedinim objektima stepenasto komponovane tako da je time postignuta asimetričnosti a time i živost fasada. Nasuprot njima na nekima se uočava visok stepen simetričnosti i sklada, tako da se time dobija utisak ravnoteže masa. Plastična dekoracija na njima je vrlo svedena, skoro i da je nema. Fasade jesu različito rešene, ali su istureni segmenti na zadnjem delu kuća prisutni i kod pojedinih vila, ali i kod jednospratnih kuća u tom kompleksu. U ovim vilama u periodu između dva svetska rata živeli su visoki funkcioneri FDBR i lekari. U njima se obično nalazilo oko četiri stana.

Pored niza stambenih objekata profanog karaktera, kuća, vila i javnih zgrada, FDBR je finansiralo i podizalo objekte sakralne namene. Godine 1912. za potrebe pravoslavnih vernika ovo Društvo je podiglo crkvu posvećenu Svetom Velikomučeniku Đorđu u delu naselja gde se prostirala "stara kolonija". Ona je bila manjih dimenzija i zbog potreba rudarskih iskopavanja i proširenja radova na površinskom kopu rudnika, srušena je 1937. godine. Podignuta na proplanku iznad rudnika mala

Komforne kuće u Ulici Vojske Jugoslavije

građevina centralnog plana, izvedena pod uticajem ruske srednjevekovne arhitekture, imala je svoju odvojenu zvonaru i lepo ograden plac. Fasada je imala pet minijaturnih, dekorativnih, lukovičastih kubeta i raskošno uobličene prozorske otvore i glavni portal. Ikonostas je oslikao ikonopisac Paško Vučetić, a za vladičanski sto ikone je radio Milan Milovanović.

Godine 1939. podignuta je i nova pravoslavna crkva, dva puta veća od predhodne, koja se nalazila na placu površine 1700 m². I ona je posvećena Svetom Velikomučeniku Đorđu. Njeno podizanje finansiralo je FDBR, a njen projektant je bio ruski emigrant Andrej Klepinjin³⁷. U sastavu crkve je i zvonik, koji je tremom povezan sa crkvom. Ona se danas nalazi u starom delu Bora. Nekada je imala reprezentativnu ogradu, međutim ona je srušena, a crkveni plac stoji neograđen i uzurpiran posleratnom izgradnjom nekoliko stambenih objekata.

Crkva Svetog Dorda iz 1912. godine, izgled sa zapadne strane

Od građevina sakralnog karaktera 1928. godine FDBR je podiglo katoličku crkvu posvećenu Svetom Ljudevitu, francuskom kralju. Ova građevina je trebalo da bude privremeni objekat, koji bi služio potrebama katoličkih vernika, tačnije samim Francuzima ali i ostalim nacijama katoličke veroispovesti koje su u međuratnom periodu, a i danas, bile prisutne u Boru. Oni su imali u planu da posle nekog vremena ovu građevinu zamene novom i većom. Međutim, do realizacije ovog plana nije došlo. Ovako sagrađena crkva egzistira na samo nekoliko desetina metara od pravoslavne borske crkve.

Crkvu je sagradio francuski redovnik asumpcionista Krizostom Lui Monije. Ona se nalazi u ulici Jugoslovenske armije br. 6. Župa je osnovana dekretom Ordinarijata pod br. 635/27, s tim što je samostalna župa počela sa radom 1. januara 1928. godine. Uprava je poverena na čuvanje asumpcionistu Francuzu O. Priva Belar-u.³⁸

Katolička crkva posvećena Svetom Ljudevitu, 1928. godina, pogled sa jugozapadne strane

U osnovi je pravougaona građevina čiji je ulaz na severnoj, a zvonik na južnoj strani. Prvobitno je severno pročelje bilo rešeno običnim drvenim vratima. Danas je iznad ulaznih vrata dograđena polukružna nadstrešnica koja se naslanja na dva stubića. Još jedna vrata se nalaze na istočnoj strani. Ona su uzdignuta i do njih se dolazi stepeništem. Istočna i zapadna fasada su rešene probijenim otvorima za prozore. Na južnoj strani crkve nalazi se jedno pravougaono postrojenje, koje služi kao župnička kancelarija. U sklopu ovog malog kompleksa, nalazi se i župski stan koji se nadovezuje na hodnik, i koji povezuje kancelariju sa arhitektonskim odeljkom u kome se nalazi stan. Plastična dekoracija je svedena na minimum i nalazi se iznad prozora i na ivicama crkvenog postrojenja i kancelarije. U Boru danas ima oko dve stotine katoličkih vernika, koje svake nedelje obilazi i drži im misu zaječarski župnik.

Iz ovog perioda datira Francuska kasina, najreprezentativnije zdanje perioda između dva rata, koje je podiglo FDBR. Građevina se nalazi u severnom delu grada, takozvanom starom jezgru, gde sa pravoslavnom, katoličkom crkvom, bolnicom, stambenim prostorima za

Katolička crkva posvećena Svetom Ljudevitu, 1928. godina, pogled sa jugozapadne strane

U osnovi je pravougaona građevina čiji je ulaz na severnoj, a zvonik na južnoj strani. Prvobitno je severno pročelje bilo rešeno običnim drvenim vratima. Danas je iznad ulaznih vrata dograđena polukružna nadstrešnica koja se naslanja na dva stubića. Još jedna vrata se nalaze na istočnoj strani. Ona su uzdignuta i do njih se dolazi stepeništem. Istočna i zapadna fasada su rešene probijenim otvorima za prozore. Na južnoj strani crkve nalazi se jedno pravougaono postrojenje, koje služi kao župnička kancelarija. U sklopu ovog malog kompleksa, nalazi se i župski stan koji se nadovezuje na hodnik, i koji povezuje kancelariju sa arhitektonskim odeljkom u kome se nalazi stan. Plastična dekoracija je svedena na minimum i nalazi se iznad prozora i na ivicama crkvenog postrojenja i kancelarije. U Boru danas ima oko dve stotine katoličkih vernika, koje svake nedelje obilazi i drži im misu zaječarski župnik.

Iz ovog perioda datira Francuska kasina, najreprezentativnije zdanje perioda između dva rata, koje je podiglo FDBR. Građevina se nalazi u severnom delu grada, takozvanom starom jezgru, gde sa pravoslavnom, katoličkom crkvom, bolnicom, stambenim prostorima za

sveštena lica i ostalim kućama čini značajnu celinu. Zbog brdovitog i nagnutog terena, na kome je nikao grad, građevine su podizane u nizu poprečno na pad terena, i jedna iznad druge. Francuska kasina služila je kao mesto na kome su se održavale razne društvene, kulturne manifestacije, poslovni sastanci i ručkovi. Ovde su dovođene ugledne ličnosti iz svih društveno-poslovnih sfera, čija je saradnja FDBR bila od koristi. U Letopisu *borske parohije i crkve* na nekoliko mesta se opisuje kako je izgledala poseta određenih delegacija, kako su primljene i dovođene u kasinu na ručak. U njoj su se okupljali Francuzi koji su živeli u Boru, tu su se družili, organizovali igranke i prijatne večeri. Ovakva i slična okupljanja bila su zatvorenog tipa. Od mnogih građevina međuratnog perioda koje je podiglo FDBR, Francuska kasina sa kasnije izgrađenim aneksom, predstavlja jedno značajno, ako ne i najznačajnije, arhitektonsko rešenje toga doba.

Aneks, koji je podignut godinu dana kasnije, takođe je reprezentativno i arhitektonski vrlo usložnjeno rešenje u svojoj osnovi. Ovaj objekat podignut je za stanovanje direktora FDBR, Emila Pijale. Do preseljenja u ovu velelepnu građevinu, Pijala je živeo u drugoj zgradi koja se nalazila nekoliko ulica ispod kompleksa ovih dveju zgrada. Po svom arhitektonskom sklopu aneks se može posmatrati odvojeno od kasine, ali zbog određenih stilskih sličnosti, treba ih posmatrati kao neodvojivu celinu. Ova dva arhitektonska rešenja, za razliku od mnogih građevina koje pripadaju međuratnom periodu, obiluju plastičnom dekoracijom. Dekorativni elementi zastupljeni su u potkrovnom delu, gde formiraju potkrovne vence. Na severnoj strani, fasada je oživljena, stepenovanjem masa, po pružanju istok-zapad, dekorativnim prislonjenim stubovima i stepeništem. Obe građevine, kasina i aneks, obojene su crvenom bojom, koja ih oživljava i daje dinamičnost razuđenim fasadama.

Za ovaj period od izuzetnog značaja je zgrada "nove opštine" koja je srušena verovatno pri preseljenju i formiranju nove kolonije. Njen izgled beleže fotografije iz tog vremena i na osnovu njih može se proučiti njen arhitektonski sastav.

Nova opštinska zgrada, po pisanju paroha Andrije Đorđevića, podignuta je aprila meseca 1928. godine. Tako završena predata je opštini. Bila je okrenuta prema zapadu i nalazila se preko puta "na sto metara od crkve".³⁹ Zgradu je podiglo FDBR o svom trošku.

Zgrada nove opštine, 1928. godine, (srušena)

Građevina predstavlja sklop celina, koje se stepenuju od nižih ka višim spajajući se na centralnoj jedinici, čineći tako skladnu i simetričnu arhitektonsku strukturu. Zapadna, centralna fasada, uzdignuta je bila na stepeništu po celoj svojoj širini, a na kome se nalazilo trodelno pročelje čije su polukružne arkade nosile dva stuba. Verovatno je središnji prostor bio rezervisan za ulazna vrata. Iznad ovog prostora nalazila se nadstrešnica. Iznad nadstrešnice nalazio se prostor probijen sa tri pozora koji je bio završen jednom pravougaonom bordurom, rađenom u plitkom reljefu. Po sredini građevine u najvišoj zoni, nalazio se mali okrugli prozor. Ovaj centralni prostor, bio je završen krovom na dve vode. Sa severne i južne strane centralne, glavne fasade nalazile su se po dve jedinice stepenasto nizane. Jedinice koje su direktno nalegale na glavnu fasadu su više, imaju po dva prozora i završene su bile krovom na četiri vode. Poslednji delovi koji su činili ovu građevinu nalikuju pravougaonim aneksima manjih dimenzija koji su imali po jedan uzan pravougaoni prozor i krov na četiri vode.

Ovakav način komponovanja masa je specifičan za ovu zgradu, koja danas nije sačuvana. Reprezentativnost nove opštinske zgrade, onog vremena ne možemo joj oduzeti.

Zgrada francuske osnovne škole, 1928. godine

Septembra meseca te godine podignuta je školska zgrada. Kao i svi podignuti objekti iz ovog perioda i ona pripada starom jezgru Bora. Ovu školu podiglo je FDBR za potrebe školovanja dece francuskih državljana. Međutim, na osnovu zakona o školovanju iz tog perioda, insistiralo se na tome da pravo na obrazovanje imaju sva deca, bez obzira na nacionalnu pripadnost. FDBR se ovakvom stavu opiralo međutim, nakon pisane predstavke, koja je poslata 1925. godine iz Beograda, FDBR je moralo popustiti i omogućiti pristojnu edukaciju i normalne uslove svoj deci koja su u to vreme živela u Boru.

Građevina je dvospratna sa glavnim ulazom na istočnoj strani ispred kojeg se nalazi stepenište. Postoje još dva sporedna ulaza na zapadnoj strani. Istočna fasada je probijena prozorima, na prvom spratu dva puta po dva para i na drugom ukupno šest prozorskih otvora. Za razliku od istočne, zapadna fasada je zanimljivo rešena. Na njoj su probijeni otvori za prozore u raznim geometrijskim formama i dimenzijama koji joj daju razigranost. U najvišem nivou nalaze se dva okrugla prozora pored kojih su smeštena dva manja pravougaona, a na samim krajevima gornje zone dva veća pravougaona prozora. Na samoj sredini zapadne fasade je veliki pravougaoni prozor, dok su u najnižoj

zoni otvori namenjeni vratima. Dekoracija je prisutna na uglovima gde se spajaju fasade i rešena je imitacijom tesanog kamena vertikalno nanizanog po čitavoj dužini spoja. Građevina je danas u jako lošem stanju pošto se nalazi na samoj ivici starog površinskog kopa u Boru. U njoj divlje stanuje par porodica na svoju ličnu odgovornost. Za vreme njene prvobitne namene, gornji sprat služio je kao stambeni prostor za učitelje a donji sprat kao prostor namenjen učenicima. Imao je električnu struju i sve uslove koji su potrebni za rad škole.

Zgrada magacina, 1928. godine

Pored ovih pobrojanih gradjevina tokom 1928. godine, nikli su i mnogi drugi manji privredni objekti kao što su kafane, kovačnice, piljarnice, kazandžinice, bakalnice, berbernice i mnoge druge. Za nas su u ovoj grupi bitne još dve zgrade: prvobitni stambeni objekat u kome je do izgradnje aneksa živeo direktor FDBR-a i zgrada magacina FDBR u kome su se prodavala razna potrošačka roba. Obe građevine su zanimljiva rešenja i nalaze se u blizini jedna druge.

Zgrada magacina je monumentalno pravougaono zdanje, koje u svom sastavu ima tri celine. Ulaz je na zapadnoj strani i do njega se stiže stepenicama. Pravougaona osnova pokrivena je krovom na dve vode, dok su ostale dve celine koje se nalaze na bočnim stranama, severno i južno, pokrivenе zasebnim krovnim konstrukcijama. Fasade su probijene prozorima koji prate dvospratnu etažu. Dekoracija je svedena na

minimum i nalazi se na uglovima sve tri celine, u vidu pikovanih tesanika poređanih u cik-cak liniji, do visine sokla. Na zapadnoj, centralnoj donjoj fasadi, pet prozora je smešteno u plitkim reljefastim nišama i pravougaonicima. Celo aritektonsko rešenje odaje utisak teške i monumentalne građevine.

U blizini ove građevine, u sklopu direkcije, nalazi se stambeni objekat u kome je živeo direktor FDBR-a do preseljenja u aneks kasine. Na fotografiji Bora iz 1912. godine vidi se ova zgrada, te se pretpostavlja da je ona izgrađena još pre Prvog svetskog rata. Ovo zdanje se sastoji iz tri celine. Centralni deo građevine je najviši, dok su ostale dve manje i nalaze se sa severne i južne strane. Ulaz je smešten na istočnoj strani i njime dominira aneks, koji je u sastavu centralne fasade, sa raskošnim stepeništem koje se sužava po svojoj dužini. Dužinu stepeništa prati ograda sastavljena od stubića, ćupolike forme. Danas ovaj aneks sa stepeništem na glavnoj fasadi ne postoji, a manje jedinice na severnoj i južnoj strani su produžene i sastavni su deo direkcije RBB-a. Plastična dekoracija je zastupljena na uglovima fasada u vidu cik-cak postavljenih kamenih tesanika. Oko prozora se nalaze bordure a između prozora u gornjim zonama i u potkrovnom vencu nalazile su se bordure, a danas ih nema.

Zgrada Sokolskog doma, 1930. godina, pročelje

Prisustvo ruskih emigranata takođe je značajan činilac za razvoj kulture i arhitekture u Boru. Godine 1930. oni su osnovali Sokolsko društvo, čija su angažovanja i funkcije daleko premašivala prvobitnu ulogu. Zgrada je podignuta kao pravougaona građevina sa isturenim centralnim delom. Podužna građevina na svojim bokovima je imala još po jednu jedinicu čije su fasade bile probijene prozorima. Ukupno zdanje je imalo tri manje celine i svaka od njih bila je pokrivena zasebnom krovnom konstrukcijom na dve vode. Isturena fasada bila je podeljena na tri dela. Ulazno pročelje iznad vrata imalo je zanimljiv polukružni trodelni prozor, a sa svoje leve i desne strane u plitkom polukružnom reljefu po tri pravougaona prozora. U sastavu ove glavne fasade bilo je i kratko stepenište, nimalo reprezentativno, kao na predhodnim zdanjima. Za ovu građevinu sačuvan je i građevinski crtež, po kome građevina nije u potpunosti izvedena. Zanimljiva je dekoracija na samom pročelju ulazne fasade, koja je identična sa ulaznim pročeljem borske pravoslavne crkve, koja je podignuta devet godina kasnije. Na osnovu ovog crteža može se zaključiti da je građevine projektovao isti čovek, verovatno ruski emigrant, arhitekta FDBR-a Andrej Klepinjin. Centralno pročelje sa crteža nije doslovno preneto na izvedeno zdanje Sokolskog doma. Takođe nije bila prisutna na podignutoj građevini dekoracija ispod potkrovnog venca, a ni interesantni stubovi na krovu, kao ni prozorska dekoracija.

Tridesete godine dvadesetog veka bile su značajne za razvoj grada, kako privrednog tako i kulturnog. Proizvodnja bakra je dosegla maksimume, a nagli razvoj i prerastanje sela u rudarsko naselje omogućila je izgradnja mnogih značajnih objekata, koji i danas oduševljavaju svojom lepotom i monumentalnošću.

Godine 1933. FDBR je podiglo zgradu bolnice i zgradu za plućne bolesnike šest godina kasnije. Zgrada bolnice danas ima istu funkciju. Nalazi se u starom delu Bora, u takozvanoj Bolničkoj ulici. Po svom arhitektonskom sklopu vrlo je uspešno i zanimljivo rešenje. Sve četiri fasade različito su komponovane i čine zanimljiv i jedinstven sklop. Glavni ulaz nalazi se na istočnoj strani i njegovo postojeće stanje se umnogome razlikuje od prvobitnog. Naime, na tu fasadu pridodat je aneks usled proširivanja bolničke zgrade. Originalni izgled glavnog ulaznog pročelja se zna na osnovu sačuvanih fotografija. Njen izgled ima određenih sličnosti sa izgledom drugog ulaza sa severne strane, kojem je sačuvan originalan izgled. Detaljni opis ovog zdanja biće dat u narednom poglavlju, jer je izdvojeno među značajnije u Boru.

Zgrada bolnice, istočna ulazna fasada

Osnovna škola Aleksandar I Karadorđević Ujedinitelj

Osim zgrade bolnice, kao jedne od važnijih, ako ne i najvažnijih institucionalnih zdanja, Bor je dobio 1937. godine zgradu osnovne škole, koju su pohađala deca srpske i ostalih nacionalnosti. Za razliku od pomenutih građevina ovaj objekat je prostorno bio dislociran na jug i smešten između železničke pruge i tadašnjeg glavnog puta na samoj ivici borskog potoka i nije pripadao jezgrovitom celini objekata u starom delu grada. Osnovna škola je dobila ime po kralju SHS Aleksandru I Karađorđeviću Ujedinitelju. Poput bolnice, škola je monumentalno pravougaono zdanje koje dominira na uzdignutom proplanku. Kada je napravljena, sastojala se iz dve etaže, da bi kasnije usled proširivanja bio pridodat još jedan sprat i aneks. Ovi dodaci umnogome su ispoštovali zatečeni arhitektonski model. Danas ova škola nosi naziv Vuk Stefanović Karadžić i imidž prve i najstarije škole u Boru. Njeno osnivanje i izgradnja bili su od izuzetnog značaja za emancipaciju borskog stanovništva.

Kao što je pomenuto, u Boru su nastale osim objekata administrativne, prosvetne i kulturne namene i građevine od privrednog značaja. Jedna od reprezentativnijih zgrada ovakve namene bila je zgrada sa magazinima podignuta 1937. godine. To je bilo zdanje sa interesantnim pročeljem na zapadnoj fasadi. Sastavljena od dveju etaža, međusobno jasno odvojenim drugačijim materijalom i načinom komponovanja. Donji deo građevine sagrađen je od tesanog kamena, dok drugu etažu čine ravne fasade. U sastavu objekta su tri jedinice od kojih je centralna najniža i ima zaseban krov. Ova glavna, zapadna fasada sa svoje severne i južne strane ima dve identične jedinice koje je nadvisuju. Njihove fasade su u najvišoj zoni završene stepenastim polulukom. Bočne fasade imale su po svojoj sredini ispupčenu horizontalu sa po jednim prozorom u svakoj etaži, gornji prozor bio je veći a donji manji. Ova građevina služila je kao pošta, ali na svim fotografijama piše da je to kuća sa magazinima, što bi značilo da je u osnovi to i bila njena namena. Danas je ova građevina daleko izmenjena. Od prvobitne arhitekture ostala je samo prva etaža u kamenu, mada je i ona izmenjena. Gornji deo je prepravljen u modernu građevinu sa ravnim krovom i bezlično izdijeljenim fasadama.

Ovde treba spomenuti još nekoliko kuća-vila koje se nalaze u starom borskom jezgru u ulici Vojske Jugoslavije, brojevi od 11 do 15, koje i danas postoje, a kojima je spoljna fasada dobro očuvana. Arhitektonski i stilski vrlo su slične a i datum na postojećim starim fotografijama govori da je u pitanju ista 1937. godina. U nizu sačuvanih

Pošta

kuća-vila je i ona u Ulici Vojske Jugoslavije, podignuta kao stambeni objekat lekarima. Po svojoj arhitekturi slična je predhodnoj građevini "Maisons Magasines". Ova kuća kao i prethodna, ima u svojoj celini tri jedinice, samo što u ovom slučaju centralni deo najniže glavne fasade ima istureni aneks sa stepeništem i ogradom karakterističnom za međuratni period u Boru. Pravougane fasadne vertikale sa krovom na dve vode po svojoj dužini imaju po tri prozora sa svake strane centralne fasade. Bočni delovi su tretirani kao zasebne komponente koje izlaze iz površine zida, a iznad njihovih prozora nalaze se trougaoni timpanoni. Ista ovakva dekoracija prisutna je na prozorima glavne, istočne, fasade sa obe strane ulaznog aneksa sa stepeništem. U ovom objektu se danas nalazi centar za socijalni rad.

U ovu grupu treba svrstati i kuću-vilu u ulici Vase Drecuna broj 2, koja je u neposrednoj blizini, svega nekoliko desetina metara, od predhodno opisanog objekta. Ovaj objekat je sagrađen da bi u njemu živeli inženjeri samci. Takav natpis nalazi se na samoj originalnoj fotografiji na kojoj piše "Maison d'ingénieurs célibataires". U ovoj vili je dugo godina živeo Bogoljub Stojišić, upravnik borske Jame.

Maison d'INGÉNIEURS S.13

*Vue prise du Sud-Est
31. Octobre 1937*

L.23, c.41.

Vila za inženjere

Vila ima složeni i neobičan arhitektonski sklop. Prizemna je i pravougaona, sa više ulaza i na istočnoj i na zapadnoj strani kuće. Pravougaoni centralni deo građevine flankiran je na bočnim delovima isturenim i uvučenim jedinicama sa posebnim ulazima. Fasada je podeljena plitkim pravougaonim prislonjenim stubovima, a oko prozora se nalazi bordura sa ispučenim ivicama. Pokrivena je krovom na dve vode, a u prizemnom delu se nalaze tesani kameni blokovi, neizostavni element prisutan na objektima između dva svetska rata. Usložnjavanje i dinamičnost masa prostire se dužinom svih fasada po celoj građevini, što je čini izuzetanim primerom originalnog arhitektonskog rešenja.

Po mišljenju autora ovog rada, ovu kuću treba izdvojiti kao veoma reprezentativno zdanje stambenih objekata zbog osobenog arhitektonskog rešenja, usložnjenih fasada i zanimljivih niša ispod stepeništa, koje se mogu videti na još nekoliko građevina. Nažalost, ona je danas zbog pomeranja tla do koga je došlo usled podzemnih rudarskih otkopavanja i neposredne blizine napuštenog površinskog kopa, izložena

mogućem ruiniranju i rušenju. Ona ne izgleda mnogo propalo, ali zbog mogućeg sleganja terena i opasnosti od "propadanja u rupu"⁴⁰ iseljena je i tako ostavljena na milost i nemilost vremenu da ono odluči o njenoj sudbini.

Pretpostavlja se da je u međuratnom periodu izgrađen veliki broj reprezentativnih i komfornih vila koje danas ne postoje. Neke su srušene zbog izgradnje drugih, većih, objekata ili trgova, dok su neke jednostavno srušene sleganjem tla i proširenjem površinskog kopa. Razlog koji navodi na takvo mišljenje jesu sačuvane fotografije pojedinih objekata, sa natpisima i godinom izgradnje, a za koje se pouzdano zna da ih danas nema.

Godine 1938. proizvodnja bakra u rudniku je dostigla cifru od fantastičnih 40. 000 tona blister bakra uz značajne količine pratećih dragocenih metala, zlata, srebra i dr. Kompanija je u to vreme ostvarivala velike ekstra-profite i takvo stanje u privredi se odrazilo na stvaranje ambijenta raskoša i perspektivnosti. Taj period se karakteriše paralelnom izgradnjom mnogih značajnih objekata, od kojih je najzačajnija zgrada direkcije FDBR. Po svojoj monumentalnosti i arhitektonskom značaju ona zauzima visoko mesto među građevinama koje je podiglo FDBR. Po svojoj funkciji građevina je danas direkcija RBB Bor. Ona se nalazi u centru starog dela Bora, neposredno uz zdanje koje je do izgradnje aneksa kasine služilo za stanovanje direktora FDBR, stotinak metara iznad kafane Veseli rudar, kasnije Vatrogasnog društva, a samo nekoliko blokova zgrada ispod kasine. Posle Drugog svetskog rata zgrada je imala funkciju generalne direkcije rudnika sve dok nije izgrađeno novo zdanje, kada je napravljen aneks i veza stare i nove direkcije, koja je u svom sastavu obuhvatila i kuću u kojoj je bio prvi stan za direktora FDBR.

Zgradi, u kojoj je od 1929. godine živeo direktor FDBR Emil Pijala, pridodat je 1938. godine aneks. Ovaj pridodati deo, služio je za smeštaj posetilaca i gostiju koji su dolazili u posetu FDBR. Objekat je monumentalno pravougaono zdanje sa ulazom na zapadnoj strani i jednom etažom. Deo koji spaja staro i novo zdanje pokriven je zasebnom krovnom konstrukcijom na dve vode.

Među podignutim objektima u periodu između dva rata, spada i zgrada laboratorije, industrijska zgrada podignuta 1938. godine. Građevina je pravougaono monumentalno zdanje sa trouganim timpanonom na istočnoj fasadi. Deo na fasadi na kome počiva timpanon, malo je isturen napred i flankiran prislonjenim stubovima. Ovakvi, samo

Laboratorija

veći i glomazniji stubovi, nalaze se na uglovima četiri fasade i probijaju se izvan početne krovne konstrukcije. Sokl je urađen u kamenu karakterističnom za skoro sve objekte međuratnog perioda. Zgrada se nekada nalazila na kraju nekadašnje čuvene Kozarske ulice, a danas, u krugu preduzeća neposredno uz izvozno okno Jame zvano inženjer Šistek, a sa jugoistočne strane Transporta TIR-a. Tu se vršilo ispitivanje uzoraka rude, koncentrata i ostalih proizvoda preduzeća, što se i danas čini.

Tokom 1938. godine podizani su osim objekata administrativne namene i stambeni objekti. Oni su podizani na severnom i južnom delu i zahvataju relaciju od škole Vuk Stefanović Karadžić pa sve do takozvanog drugog kilometra. To su već pomenute prizemne pravougaone građevine u više varijanti. Kuće sa po dva stana i svaka sa po tri sobe i kuća sa šest stanova sa po dve sobe. Ovi stambeni jednospratni nizovi u svom sastavu imali su i klozete. Podignuta je i jedna prizemna kuća sa ukupno šesnaest soba. Ovoj grupi stanbenih objekata, koji su podizani tokom 1938. godine pripadaju i kuće-vile. Za jednu je sačuvan plan na kome su ucrtane sve prostorije i materijal od koga je sagrađena. Ona je sačuvana i danas ima istu funkciju, a nalazi se u ulici Vojske Jugoslavije br 31.

Vila u ulici Vojske Jugoslavije

Pojedini objekti-vile, koje su sačuvane i danas, nije moguće tačno datovati zato što ne postoji nigde zabeležen datum podizanja. Na osnovu stilskih karakteristika, arhitektonskog rešenja i mesta na kome su locirane može im se, orijentaciono, odrediti godina izgradnje. Verovatno je najveći broj vila za visoke funkcionere, lekare i inženjere podizan u vremenu privrednog i ekonomskog prosperiteta između 1937. i 1939. godine. Takođe na osnovu lokaliteta se može pretpostaviti da su objekti koji se nalaze na severnom delu grada ranijeg datuma, a da su oni koji su podizani na južnom delu grada kasnijeg. Bor se tokom godina širio od severa prema jugu.

Neposredno pred izbijanje Drugog svetskog rata, 1939. godine, u Boru su podignuti značajni objekti. Jedan od njih je svakako zgrada preko puta Bolnice koja je bila namenjena lečenju plućnih bolesnika, učestale bolesti karakteristične za ovakvu industrijsku sredinu. Zanimljiva podužna građevina ima, sa spoljne strane gledano, tri jedinice koje se pravolinijski nižu od istoka ka zapadu. Svaka od njih je zasvedena zasebnom krovnom konstrukcijom na dve vode. Južna fasada je ravna sa šest pravougaonih prozora, dok se severna može tretirati kao posebno, sporedno ulazno pročelje sa stepeništem. Glavni ulaz je na istočnoj strani

i sastoji se od zanimljivog vertikalnog, izvučenog iz površine fasade, pravougaonog postrojenja, koje je stepeništem uzdignuto i u prvoj zoni, sagrađenoj od kamena tesanika, otvorenog sa tri strane. Završeno je krovom na četiri vode. Ova, glavna fasada, sa svoje severne i južne strane ima po jedan prozor. Druga zona ovog isturenog arhitektonskog rešenja, ima ravne fasade, koje na svakoj strani imaju po jedan mali okrugli prozor. Ovi prozorčići nisu retka pojava i mogu se naći na još nekim objektima arhitekture Bora između dva svetska rata.

Zbog proširivanja radova na površinskom kopu, stara pravoslavna crkva morala se srušiti. Kao zamena za ovu crkvu uz dogovor sa Crkvenom upravom na čelu sa Parohom Andrijom Đorđevićem, odlučeno je da se podigne veća i lepša crkva. Tako je 1939. godine počela izgradnja ovog objekta. Pošto se smatra da je hram Svetog Đorđa u Boru jedan od značajnijih objekata, on će biti posebno obrađen u sledećem poglavlju.

U poglavlju o kulturnim i društvenim procesima pokušano je da se objasni kako su naručioci, finansijeri i graditelji i ostali faktori uticali na klimu Bor-sela, Borskog rudnika, Borske kolonije ili već kako su u to vreme nazivali Bor. Samim tim što je grad nastao iz interesa vezanog za profit, nalazimo niz specifičnosti koje inače nisu karakteristične za ostale gradove u Srbiji. Zbog toga razvoj grada Bora treba posmatrati na drugačiji, atipičan način.

Razvojem borskog rudnika, rasle su i potrebe stanovništva, čiji je broj rastao iz godine u godinu. Priliv stanovništva iz krajeva cele bivše Jugoslavije, donosio je u ovu malu, nerazvijenu i siromašnu sredinu svoju kulturu, vaspitanje i drugačiji mentalitet. S početka veka, pridošlim radnicima bile su obezbeđene samo osnovne životne potrebe od strane FDBR. Postupnom analizom može se uočiti da se društvo nije moglo dugo zadržati na obezbeđivanju osnovnih životnih potreba radnicima i stanovništvu.

U datom momentu u Bor-selu se našao veliki broj ljudi sa porodicama, kojima je trebalo obezbediti normalne uslove za život, da ne bi dizali štrajkove i da bi proizvodnja mogla normalno da se razvija. Pošto je FDBR osnovna motivacija i cilj bio profit, bili su spremni da podignu, sagrađe ceo grad sa svim potrebnim institucijama, samo da bi se proizvodnja normalno odvijala, a profit u miru ostvarivao. Na osnovu pisanih izvora u lokalnim novinama onoga vremena, ali i u *Letopisu borske parohije i crkve*, navodi se koliko je FDBR imalo velikih gubitaka prilikom štrajka radnika za vreme Vlaške bune 1935. godine. Zbog težnje ka velikom profitu bili su spremni na kompromise i ustupke.

Osetivši to, opština je počela od FDBR da traži finansijsku pomoć za podizanje raznih objekata društvene namene. Oni ne samo da su podizali građevine od društvenog značaja, već su gradili i kuće za radnike, lekare, inženjere. Podigli su zgradu bolnice, školu, opštinu, crkvu, vile za lekare i inženjere. Šta god bi se potražilo, oni bi izlazili u susret podižući objekte i pomažući na mnoge druge načine. Tako je od vremena dobijanja koncesija 1904. godine do početka rata, 1941. godine, Bor imao sve institucije potrebne jednom gradu da bi funkcionisao, i to o trošku FDBR.

Pošto su sve građevine međuratnog perioda veoma slične po svojoj arhitekturi, pretpostavljamo da iza podizanja ovih objekata kao finansijer stoji FDBR, a kao naručilac Opštinska i Crkvena uprava za potrebe lokalnog i pridošlog stanovništva. U pisanim izvorima nigde se eksplicitno ne navode imena graditelja sem *Letopisa* gde se na stranicama koje opisuju graditeljski tok pravoslavnog hrama posvećenog Svetom Đorđu, pominje ime ruskog emigranta Andreje Klepinjina, za koga paroh borski navodi da je bio "arhitekt FDBR" i ime izvesnog Granžana, za koga paroh kaže da je bio "preduzimač". Pošto se prisustvo Rusa u Borskom rudniku beleži tek od 1923. godine, može se pretpostaviti da u ovom vremenskom rasponu sve što je od arhitektonskog značaja je projektovala grupa od nekoliko obrazovanih Rusa, među kojima je najznačajniji svakako bio Andrej Klepinjin. FDBR je verovatno imalo svoje obrazovane ljude, koji su se bavili preduzimačkim poslovima i koji su angažovali ruske emigrante.

Takođe je postojala grupa ovlašćenih arhitekata, građevinaca, koji su imali svoju službu, a koji su bili naši ljudi i koji su sve te nacrtane planove proveravali i davali odobrenja za njihovu izgradnju. To se može zaključiti na osnovu sačuvanih planova pojedinih objekata: kuće za radnike, nadzornike, inženjere, i proširenja na aneksu. Na ovim planovima se vidi pečat i potpis izvesnog Ilije M. Đorđevića kao ovlašćenog arhitekta.

Ono što nas navodi da verujemo kako su objekte u periodu između dva rata podizali i gradili uglavnom Rusi, jesu pojedini elementi koji se nalaze i na građevinama iz 1929-30. godine, aneksu Francuske kasine i Sokolskom domu, kao i na objektima iz 1938-9. godine, tj. borskoj pravoslavnoj crkvi. Na jednom crtežu za zgradu Sokolskog doma, nacrtano je ulazno pročelje koje nije izvedeno na ovom objektu, ali je zato identična kompozicija inkorporirana u ulazno pročelje Crkve Svetog

Đorda. Stubovi koji se nalaze na severnoj fasadi aneksa mogu se porediti sa stubovima na crkvi. Ono što je apsolutno zajedničko za skoro sve objekte, jeste niz od tesanih blokova kamena-zdravica, u prvoj zoni građevina iz međuratnog perioda. Primetno je takođe, da većina objekata ima na svojim fasadama vrlo malo dekorativnih elemenata, koji se retko mogu naći na delovima oko prozora, koja se ogleda u radijalno postavljenim kamenim blokovima, na uglovima građevina u linijama cik-cak postavljenim po horizontali.

Nakon rata u Boru više nisu podizane građevine sa ovakvim karakteristikama. Postoji svega nekoliko građevina koje podsećaju na arhitekturu između dva rata. Soc-realistička i modernistička arhitektura uzela je maha, a sve što je podizano u periodu između dva rata je proglašeno "kapitalističkim i izrabljivačkim", negirajući francusko nasleđe u potpunosti.

Značajni profani i sakralni objekti

U dosadašnjim razmatranjima nastojali smo da osvetlimo društveno-kulturni razvoj Bora i izvršimo sistematizaciju, tipologiju i periodizaciju sačuvanih i nesačuvanih objekata. Kod objekata o kojima nisu sačuvani pisani izvori ovakva sistematizacija je izvršena na osnovu hipotetičkih pretpostavki do kojih se došlo stilskim upoređivanjima. U ovom poglavlju predstavimo značajne objekte. Njih smo hronološki sistematizovali od najstarije do najmlađe građevine.

Francuska kasina

Francuzi su bili, u većini slučajeva, glavni finansijeri skoro svih značajnih objekata i kuća za stanovanje. Podizali su objekte za potrebe lokalnog i pridošlog stanovništva, za svoje, i potrebe svojih državljana, koji su se u međuratnom periodu nastanili u Boru. Prva građevina reprezentativnog izgleda, sa izuzetnim arhitektonskim rešenjem, koja je služila isključivo potrebama Francuza, bila je zgrada Kasine, podignuta 1928. godine. Ona se nalazi u ulici Ive Lole Ribara broj 10, (pre Drugog svetskog rata je to bila Moravska ulica) na uzdignutom terenu. Danas se u ovoj, nekadašnjoj Francuskoj kasini, nalazi Rudarsko-metalurški fakultet koji ima tu funkciju od 1961. godine. U sklopu ovog kompleksa nalazi se

još jedna zgrada koja je podignuta godinu dana kasnije, 1929. a služila je kao kuća za stanovanje francuskom direktoru FDBR, Emilu Pijali. Devet godina kasnije i ovom aneksu pridodat je produžetak, predviđen kao gostinska kuća posetiocima Bora i FDBR. Danas je u ovoj zgradi smešten dekanat. Ove, praktično tri celine, imale su svoj plac koji je bio omeđen niskom ogradom. Danas je ta ograda prilično uništena. Ostali su samo niski, u osnovi četvrtasti stubovi, koji se pri vrhu sužavaju i malo su zašiljeni, dok su trostruke cevi koje ih povezuju počupane i odnešene. Ova dva objekta su locirana jedan iznad drugoga i zauzimaju prostor između dve saobraćajnice: ulice Ive Lole Ribara i Ulice Vojske Jugoslavije (nekada Sarajevska ulica). Važno je naglasiti da je sav okolni teren, na kome se nalaze i Kasina i aneks sa proširenjem, bio u vlasništvu FDBR.

Kasina je veoma monumentalno arhitektonsko zdanje na dve etaže sa glavnim ulazom na istočnoj strani. Pravougaona je u osnovi i na svojoj južnoj strani ima zaseban niži dodatak sa krovom na dve vode i probijenim otvorima za prozore na sve tri strane. Zgrada Kasine u svojoj osnovi je podužna i na severnoj fasadi ima četvrtastu terasu ispod koje se nalazi jedna prostorija. Centralni, vertikalni deo glavne fasade, izlazi iz fasadne površine. Ovaj deo ima zasebnu krovnu konstrukciju na dve vode i prva etaža sagrađena je od kamenih tesanika gde su smeštena velika, ulazna vrata. Drugom etažom ovog isturenog pročelja dominiraju vrata, koja izlaze na pravougaonu, plitku terasu. Iznad ove terase, u poslednjoj zoni nalazi se celina od jednog glavnog uzanog i dva manja prozora sa svake strane, koji su uokvireni kamenom isprekidanom bordurom po ivicama. U podkrovnom vencu je dekorativni isprekidani niz. Podužna građevina je na glavnoj, istočnoj fasadi sa južne strane od isturenog pročelja probijena sa pet prozora pravougaonog oblika koji su dekorisani timpanonima unutar kojih se nalaze mali okrugli prozori. Sa severne strane od glavnog pročelja nalazi se red prozora u dve zone. Prozori u donjoj zoni su pravougaoni, dok su oni u drugoj stubom po sredini podeljeni na dva dela. Na sredini donje zone nalazi se sporedni ulaz sa bočno postavljenim stepeništem. Terasa na severnoj strani završena je niskom ogradom.

Shodno nameni (ovde su bile organizovane zabave, ručkovi i prijemi), unutrašnji prostor imao je jednu veliku prostoriju, glamurnog izgleda sa štuko-dekoracijom na plafonu i lepim parketom. Danas ovaj prostor služi kao sala u kojoj se drže predavanja, pa je prilagođen ovoj potrebi.

Kasina

Iznad Francuske kasine, 1929. godine je podignuta kuća u kojoj je dugo godina živeo direktor FDBR, Emil Pijala. Građevina je izuzetno arhitektonsko ostvarenje sa smelom dekoracijom. Objekti koji su podizani u Boru, u periodu između dva rata, nisu imali bogatu dekoraciju. Nešto malo od plastičnog ukrasa moglo se videti na delovima iznad prozora i na uglovima građevina. Tu i tamo po neki potkrovni venac imao bi u svom sastavu isprekidani dekorativni niz od betona preprskanog malterom. Kreativnost arhitekata se može videti i po obradi stepeništa sa ogradama u različitim varijantama.

Međutim, na ovom objektu fasade su rešene kombinacijom ispupčenih i uvučenih delova sa prislonjenim okruglim stubovima sa postoljem i kapitelima, a ostvarena je majstorska dekoracija. Glavni ulaz nalazi se na severnoj strani i on je rešen dugačkim stepeništem. Građevina ima dva nivoa, suteran i prvi sprat. Druga etaža počiva, gledano iz eksterijera, na soklu od betona, što je zanimljivo, jer skoro sve građevine imaju ovaj niži deo rešen od tesanih kamenih blokova. Ovde je najniži deo rešen ravnim kockama od betona. Od celokupne građevine najzanimljivije je obrađena severna, ulazna fasada. Na samom ulazu fasada ima dekorativnu kompoziciju od tri stepenasto poredana dugačka i

Kuća Emila Pijale

tanka pravougaona prozora koja su uokvirena plitkom nišom. Dužina cele fasade razbijena je jednim ispupčenim i jednim uvučenim segmentom, na kojima se nalazi neka vrsta ogromnog trodelnog prozora koji je razdvojen sa dva prislonjena okrugla stuba, sa dekorisanim kapitelima. Iznad ove celine nalazi se mali polukružni prozor sa betonskom ispupčenom bordurom. Ovako organizovan istureni deo, u potkrovnom delu ima dekorativni niz. Ova celina, samo bez polukružnog prozora i dekoracije u potkrovnom vencu, ponovljena je i na nižem uvučenom delu severne fasade. Poslednja jedinica u nizu ima jedan prozor smešten u polukružnu plitku nišu. Aneks je na južnoj fasadi potpuno drugačije organizovan od severne. To je jedna od karakteristika gradnje FDBR i njenih arhitekata, da svaka strana fasade bude drugačije organizovana. Na ovoj strani prostire se terasa, celom dužinom na koju se izlazi kroz vrata smeštena na zapadnom delu. Na ovoj strani nalazi se i bočni, tačnije, južni deo zapadne fasade. Ovaj bočni deo u nižoj zoni ima manji prozor, dok se u višoj nalazi veći prozor u polukružnoj plitkoj niši. Zapadna fasada takođe na svojoj strani ima prozor u ovakvoj niši.

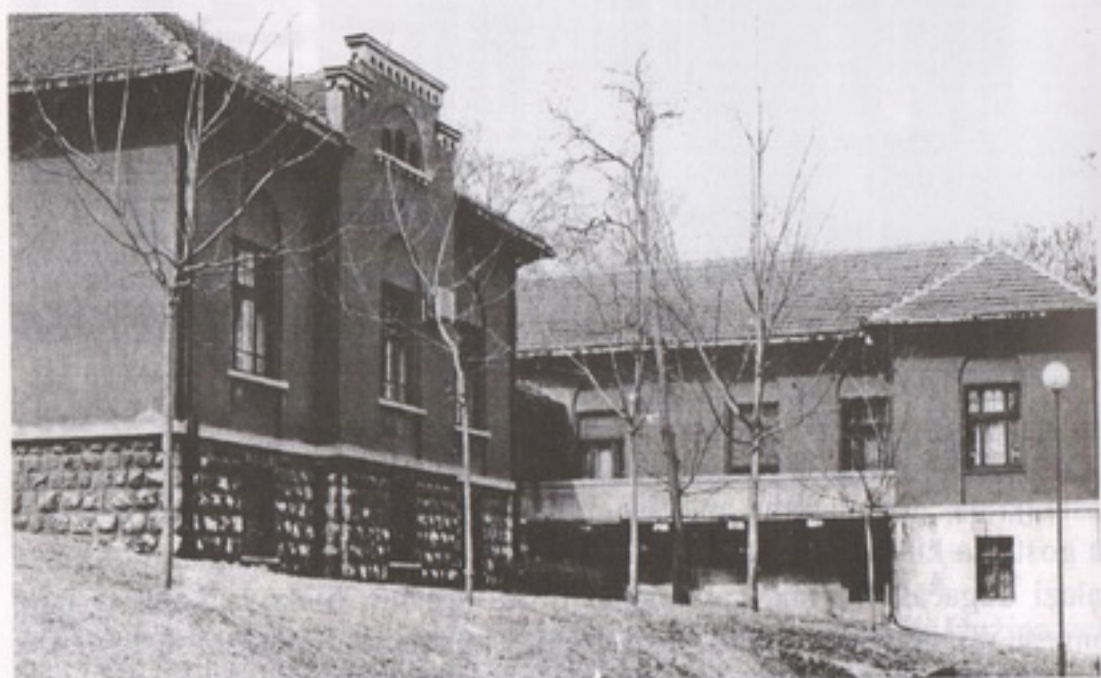

Aneks

Proširenje ovog aneksa usledilo je 1938. godine. Ono se direktno naslanja na južnu stranu aneksa, delom koji povezuje novopodignuti deo za goste sa kućom direktora Pijale. Ova pravougaona jedinica, u kojoj se nalazi dugačak hodnik, sagrađena je od tesanih blokova kamena i po tome se razlikuje od aneksa. Donja etaža ima prozore u svom sastavu dok je gornji nivo, u podužnoj osi podeljen prozorima između kojih se nalaze po dva pravougaona prislonjena stuba sa postoljem i kapitelom. Na zapadnoj strani nalazi se ulaz sa niskim stepništem. Kroz ovaj ulaz dolazilo se do prostorija u pridodatom delu aneksa. Dodatak aneksu imao je suteran i još jedan sprat. Suteran je urađen od kamenih tesanika koji su probijeni prozorima. Na istočnoj strani ima ih ukupno tri u prvoj zoni. Gornji deo istočne fasade sastavljen je od tri jedinice, od kojih je centralna, kao što je dosad primećeno na još nekim objektima, isturena i najviša. U njegovoj srednjoj zoni smešten je prozor u plitkoj niši, dok su u najvišoj zoni tri polukružna prozora u plitkoj polukružnoj niši, ispod kojih se nalazi betonska ispupčena bordura sa zupčastom dekoracijom. Južno i severno od ovog isturenog dela je po jedan prozor uokviren plitkom nišom.

Kuća je dugačkim hodnikom spojena sa kućom za goste koja u svojoj inutrašnjosti ima hodnik sa čije se istočne i zapadne strane nižu po tri prostorije. Unutrašnjost ovih zdanja, kasine i aneksa sa dodatkom, bila

je komforna i moderno uređena sa svim prostorijama potrebnim za normalno stanovanje. Podovi su bili obloženi u suterenu betonskim pločama, a na višoj etaži gostinskim sobama sa pločastim parketom, a negde i mozaičkom dekoracijom. Njihova funkcionalnost bila je besprekorna, sa električnom strujom i verovatno sa postrojenjima za grejanje.

Proširenje aneksa

Između Kasine i aneksa nalazio se mali park sa dve klupe do koga se dolazilo stepeništem iz pravca zapadne strane kasine. Ograda je omeđivala ceo prostor sa travnjakom. Istočna fasada kasine gleda na ulicu, i zbog veoma nagnutog terena, uzdignuta je i omeđena visokim kamenim zidom sa ogradom od stubića. Ovaj kompleks ima obojene fasade pa u kombinaciji sa tesanim kamenim blokovima u prvoj zoni kasine i pridodatog dela na aneksu, deluje vrlo impresivno. Donja zona aneksa nema kamene tesanike, već ravne fasade od betona, ali svojom razuđenom fasadom predstavlja pravi kulturni spomenik grada. Ovaj kompleks se nalazi u starom delu grada. U ulicama koje okružuju kasinu i aneks, još postoje stambene kuće iz ovog vremena, pa sa ovim crveno obojenim arhitektonskim rešenjima čine jedinstvenu i autentičnu ambijentalnu celinu međuratnog perida.

Zgrada bolnice

U grupi značajnih objekata Bora, u periodu između dva svetska rata, nalazi se zgrada bolnice Podignuta je 1933. godine na mestu koje danas pripada starom jezgru grada. Fotografije pokazuju da kada je sagrađena, u njenoj blizini nije bilo naseljenih kuća. U kompleksu gde se nalazi Bolnica podignuta je 1939. godine i zgrada za plućne bolesnike i

Izgled bolnice sa zapadne strane

zarazne bolesti. Danas u svom sastavu bolnica ima još jednu arhitektonsku jedinicu koja je sagrađena između 1933. i verovatno 1939 godine. Pretpostavlja se da bolničkom kompleksu pripada još jedna građevina, zgrada za časne sestre, koja se nalazi u njenoj neposrednoj blizini. Pošto se smatra da je bila deo ovog kompleksa, ona će se ovde posebno obraditi.

Izgled bolnice sa severne strane

Zgrada bolnice podignuta 1933. godine verovatno, prva podignuta. Godina podizanja je urezana na zapadnom pročelju, a ispod njega stoji natpis FDBR, što jasno ukazuje da je zgrada podignuta o njihovom trošku. Zanimljivo arhitektonsko rešenje ima sve četiri fasade drugačije obrađene. Na taj način svesno je izbegnuta monotonija fasada. Glavni ulaz u bolnicu nalazio se na istočnoj strani. Danas je ova ulazna fasada znatno prepravljena. Nekada je imala duž centralne vertikalne zone istureni niz, karakterističan za arhitekturu FDBR. Ovaj deo imao je u prvoj zoni ulazna vrata sa po jednim pravougaonim prozorom sa svoje severne i južne strane. Prva zona rešena je uobičajno, tesanim kamenim blokovima. Druga zona ovog isturenog dela i centralnoj zoni ima veliki pravougaoni prozor, uokviren širokom bordurom na kojoj je poput zapadne fasade imala urezanu godinu izgradnje. Iznad prozora bio je smešten okulus sa znakom prve pomoći, beli krug sa crvenim krstom. Ova celina bila je završena krovom na četiri vode i bila je viša od ostale dve jedinice na ovoj fasadi. Severni deo istočne fasade nije moguće do tančina opisati zato što se na fotografiji ne vidi šta je bilo u najnižoj zoni od kamenih tesanika, ali je tu verovatno bio smešten neki prozor. To se može zaključiti na osnovu zapadne fasade, koja je skoro identična istočnoj. Na njoj se na ovom mestu i danas nalazi prozor, pa se može pretpostaviti i da je na istočnoj fasadi na ovom mestu nekada bio prozor. Terasa, jedna iznad druge, se i na zapadnoj i na istočnoj fasadi nalaze na južnoj strani, dok su široki prozori po jedan na svakoj etaži smešteni i na istočnoj i na zapadnoj fasadi sa severne strane. Razlika je u tome što zapadna fasada u svojoj isturenoj horizontalnoj, ulaznoj zoni ima manji pravougaoni prozor sa manjom uokvirenom bordurom. Nižu terasu, na obe fasade nose dva stuba od tesanih kamenih blokova. Na slikama na kojima se vidi istočna bolnička fasada, danas izmenjena, uočava se nisko stepenište, koje se sužava odozdo na gore, i koje ima nisku ogradu koja prati stepenasti niz.

Južna fasada je jednostavnija i razvijena je sa tri prozorske osovine. Najniža zona, kao i do sada, sačinjena je od kamenih tesanika. Severna fasada je najzanimljivija po svom satavu. Po sredini svoje fasade nalazi se jedno šestostrano postrojenje na dva nivoa, koje je završeno krovom na šest voda. Jednom svojom stranom, ovaj deo je zalepljen za podužnu pravougaonu građevinu, dok je ostalih pet slobodno u prostoru. Njene stranice probijene su većim i manjim prozorima u dva niza. Ovakvo rešenje je osobeno, jer ovakav centralni plan nije zapažen niti

primenjen ni na jednom objektu arhitekture Bora međuratnog perioda. Jedino se ovakvo rešenje može dovesti u vezu sa konhama na pravoslavnoj crkvi, koja je podignuta šest godina kasnije.

Zgrada za lečenje plućnih bolesti

Ovom kompleksu pripada i zgrada namenjena za lečenje plućnih i zaraznih bolesti. Na fotografijama iz ovog vremena stoji upisana 1939. godina pa se pretpostavlja da je tada i sagrađena. Ulaz u ovu građevinu nalazi se na istočnoj strani, tačno preko puta zapadne fasade bolničke zgrade. Ulaz je jedno istureno pročelje otvoreno u nižoj zoni sa sve tri strane sa stepeništem i niskom stepenastom ogradom koja se pri krajevima odozgo naniže, širi. Ovo pročelje završeno je zasebnim krovom na četiri vode. Na ovom objektu se nalazi još jedan ulaz na severnoj strani, sa bočno postavljenim stepeništem i krovom na dve vode. Danas je u ovom objektu jedna služba odeljenja za nervne i psihičke bolesti.

U sastav bolničkog kompleksa svakako ulazi građevina u istočnom delu bolničkog kompleksa, koja je sagrađena nakon podizanja bolnice, znači posle 1933. godine. To se zna na osnovu jedne stare

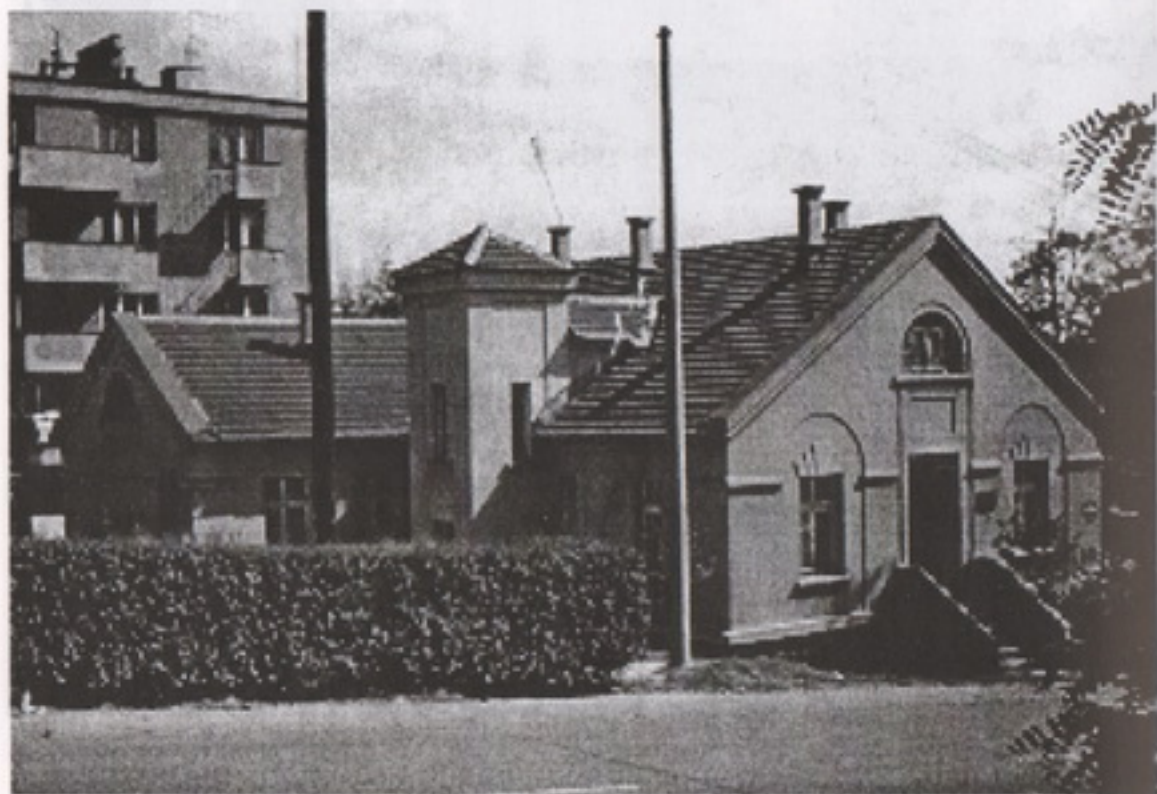
fotografije u čijoj se pozadini vidi jedan deo bolničke zgrade. Da li je ova zgrada podignuta kada i ustanova za lečenje plućnih i zaraznih bolesti, ili pre nje, to iz raspoložive dokumentacije nije poznato. Ona je zauzimala prostor ispred istočne, glavne ulazne fasade bolnice. Pravougaona građevina svojim arhitektonskim sklopom podseća na prizemne kuće koje su građene u novoj koloniji oko 1938-39. godine. Njena glavna istočna fasada je na svom centralnom delu probijena prolazom, pasažom koji i danas postoji. Srednji deo kroz koji se nalazi prolaz, najviši je i ima mali okrugli prozor po sredini. Sa severne i južne strane ovo pročelje ima po jedan ulaz. Bokovi ovog zdanja imaju isturene delove koji su pokriveni zasebnim krovom. Danas su ovom objektu pridodata još dva sprata, što se može primetiti još na pojedinim građevinama.

Zgrada koja pripada bolničkom kompleksu

Četvrta zgrada koju treba pripojiti ovom kompleksu je zgrada u kojoj su bile smeštene časne sestre. Nema sigurnih podataka kada je podignuta, ali se pretpostavlja, na osnovu jedne stare fotografije, da je to bilo posle 1933. godine, ali svakako do 1939. godine. Ovaj objekat se

nalazi preko puta prethodno opisanog objekta. Svakako jedinstvena u svojoj strukturi, dvoetažni objekat u svom sklopu, gledano sa severozapadne strane ima dve jedinice. Ulaz se nalazi na zapadnoj strani, i ova fasada se sastoji od ulaza do koga se stiže frontalno postavljenim stepeništem sa ogradom. Iznad ulaznog pročelja nalazi se pravougaonik u plitkom reljefu, a iznad njega polukružni prozorski otvor. Sa severne i južne strane nalazi se po jedan pravougaoni prozor u plitkoreljefnoj niši. Unutar niša a iznad prozora nalaze se dekoracije od pet razlistanih pravougaonika od kojih je srednji najviši. Ovakva dekoracija iznad prozora može se videti na pojedinim kućama i objektima. Na istočnoj fasadi nalazi se šest prozora, a centralna zona je završena zasebnom krovnom konstrukcijom na dve vode. Južna fasada je jednostavno urađena i od arhitektonskih elemenata ima u najvišoj zoni jedan polukružni prozor, sličan onome na glavnom pročelju i jedna niska vrata u najnižoj zoni od tesanog kamena.

Zgrada u kojoj su živele časne sestre

Po svojim dinamično komponovanim jedinicama, severna strana ovog objekta najzanimljivija je po svom sklopu. Ovu stranu sačinjenu od tri jedinice međusobno povezane, možemo posmatrati kao zaseban deo.

Teško je bez plana tačno odrediti njen arhitektonski sklop, ali ono što se može uočiti posmatrano sa spoljne strane jesu dve celine međusobno povezane na južnoj strani. Ove dve jedinice na severnoj strani, od kojih je istočna duža i ima pravougaonu osnovu sa prozorima na zapadnoj i istočnoj strani, imaju zasebnu krovnu konstrukciju na dve vode. Na samom uglu severne i istočne fasade, nalazi se jedno kockasto u osnovi, postrojenje nalik kuli, koje u najnižoj zoni na severnoj strani ima jedan prozor, dok u gornjoj ima na sve tri strane po jedan pravougaoni tanki prozor. Ovaj aneks ima krov na četiri vode. Danas se u ovoj zgradi nalazi centar za transfuziju krvi.

Sva četiri opisana objekta, imaju različite karakteristike po veličini, arhitekturi i stilu. Međutim, neki elementi su im slični i vrlo karakteristični za građevine nastale tokom tridesetih i četrdesetih godina, a i ranije. Malo izmenjene, sa određenim dodacima i prepravkama, one i danas postoje, neke sa istim funkcijama, neke sa promenjenim, i deo su jedne celine koja svojom osobenom arhitekturom evocira jednu po mnogo čemu interesantnu epohu.

Osnovna škola

Bor dugo godina nije imao osnovnu školu koju su mogla da pohađaju srpska deca. Francuzi su još 1928. godine, podigli školu za svoju decu, dok je škola za domaće, lokalno stanovništvo podignuta tek 1937. godine. Ona je za razliku od dosad pomenutih objekata locirana na mestu koje se nalazi s druge strane borskog potoka, na jednom uzvišenju. U sklopu školskog kompleksa sagrađena je i jedna kuća sa stanovima za učitelje i jedna mala pravougaona kuća u kojoj je bila biblioteka.

Prva osnovna škola u Boru nosila je ime kralja Aleksandra I Karadorđevića Ujedinitelja. Danas ova škola nosi naziv Vuka Stefanovića Karadžića. Po svojoj arhitekturi i veličini ova građevina vrlo je značajna za međuratni period. U pitanju je pravougaona monumentalna građevina, sa dve etaže. Donja etaža sagrađena je od tesanog kamena i severnoj i južnoj fasadi ima prozore i vrata. Ulaz u školu ranije se nalazio na južnoj strani. Danas je ulaz smešten na delu koji je naknadno dograđen i ne spada u period koji je tema ovog rada. Školi je kasnije dograđen još jedan sprat, verovatno kada i dodatno proširenje sa novim ulazom. Na osnovu *Letopisa* zna se da je nova škola osvećena 16. septembra 1937. godine od

strane borskog paroha Andrije Đorđevića, u prisustvu kraljevske vlade, borske uprave i mnogobrojnog naroda. Škola je imala i kuhinju, otvorenu 26. septembra 1938. godine, koja se verovatno nalazila u suterenu. Po navodima paroha Andrije Đorđevića, škola je imala sve potrebne uslove za rad i bila je dobro snabdevena potrebnim inventarom.

**Osnovna škola Aleksandar I Karađorđević Ujedinitelj
(danas Vuk S. Karadžić), izgled sa jugoistoka**

Na istočnoj fasadi, nalazi se istureno, vertikalno pročelje koje je nekada imalo jedan veliki pravougaoni prozor, sa bordurama od betona na delovima ispod i iznad prozora. Na slobodnom prostoru iznad prozora stajao je natpis škole, a u delu ispod prozora godina izgradnje. Poslednja, treća etaža ove istočne fasade imala je jedan pravougaoni zid sa dva pravougaona prozora, koji je nadvišivao visinu objekta. On je bio ravno završen. I danas na školi postoji slična konstrukcija prvobitnoj, samo bez bordura oko prozora. Sa severne i južne strane bio je po jedan prozor sa duplim oknima. Severna strana je dugačka i pravougaona sa prozorima nekada u jednom a danas u dva niza, ako se izuzmu prozori u najnižoj zoni od kamenih tesanika. Ovako je obrađena i južna fasada. Građevina ima i prostorije koje se nadovezuju na pravougaonu dugačku osnovu

istok-zapad i prostiru se dužinom sever-jug. Taj aneks je sa sve tri slobodne strane probijen prozorima. Kasnije pridodati deo, sa zasebnim ulazom, u mnogome je ispoštovao postojeći objekat.

Kuća podignuta za učitelje, smeštena je u neposrednoj blizini škole, na placu koji je pripadao školi i njenim potrebama. Ova kuća je jedna od reprezentativnijih u Boru i nalazi na istom uzvišenju kao i škola. Kuća ima ukupno četiri stana, troetažna je i ima potkrovlje. Ulaz se nalazi na južnoj strani, a fasada sa svake strane ima po dve dugačke terase. Severna fasada ima dve paralelne i identične jedinice koje su povezane. Svaka ima zasebnu krovnu konstrukciju na dve vode i po jedan istureni aneks sa prozorom u nižoj zoni od kamena tesanika i jednim u višoj zoni. Oba aneksa imaju krov na tri vode. Na ovoj kući postoji još jedan ulaz na severnoj strani sa bočno postavljenim stepenicama koje nose dva stuba.

Борски Рудник Београд
MUSEUM DE CULTURE A BOR

Pogled na školu i kuću za učitelje sa severne strane, prvobitno stanje

Nigde nije tačno navedeno da je ova kuća bila namenjena profesorima, ali je ona izgrađena otprilike u vreme kada i škola i na njenom placu. U ugovoru oko podizanja nove školske zgrade i stanova za profesore, navodi se da bi kuća za profesore trebalo da ima tri stana sa propratnim prostorijama. Ova koju smo mi opisali ima četiri. Bez obzira, treba je spomenuti kao kulturni objekat jedne od borskih vila međuratnog perioda.

SL 29: Direkcija FDBR, pogled sa severozapadne strane

Direkcija Francuskog društva Borskih rudnika

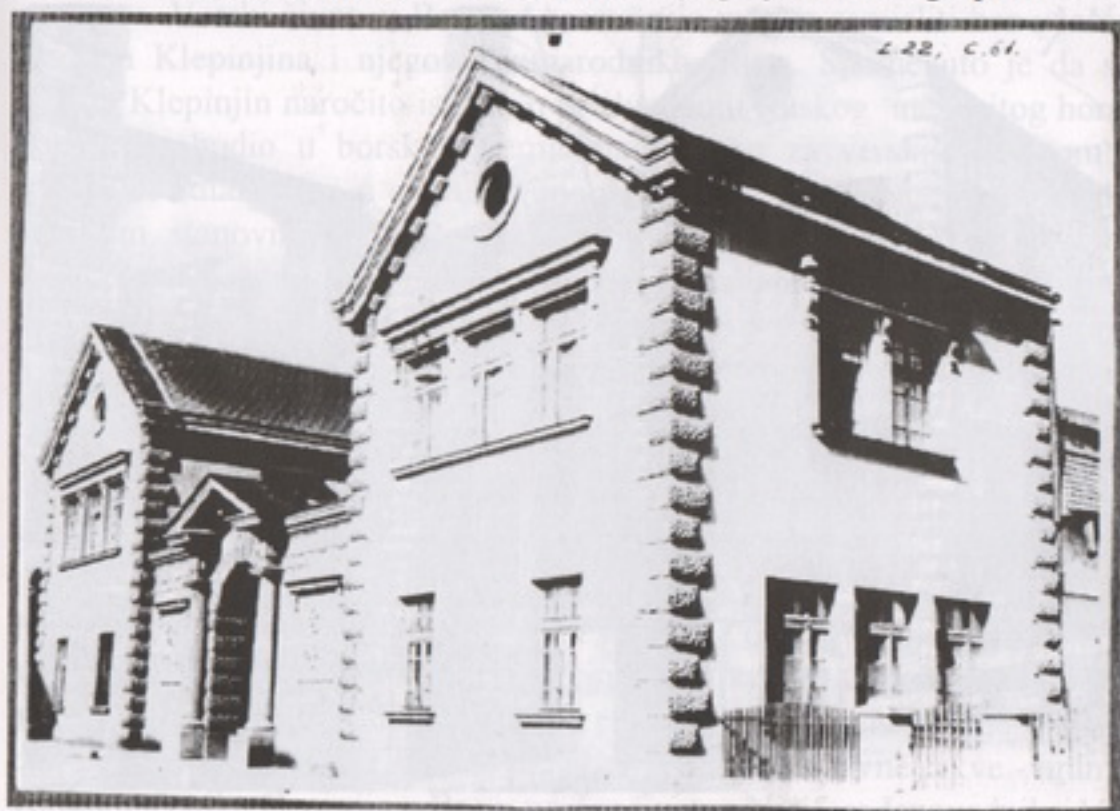
Među značajne kulturno-istorijske objekte grada Bora direkcija FDBR zauzima veoma visoko mesto. Podignuta 1938. godine, svojom izuzetnom monumentalnom kompozitnošću i danas izaziva pozitivne reakcije. Podiglo ju je FDBR za svoje potrebe. Građevina se nalazi u sklopu starog borskog jezgra. Nju okružuju stare kuće koje je podiglo FDBR, a u njenoj blizini, svega nekoliko ulica iznad, nalazi se kasina sa svojim aneksom.

U osnovi zgrade FDBR sačinjavaju dve pravougaone celine od kojih zapadna sa severne i južne strane ima po jedno krilo. Dve celine povezane su u jednu dugačkim hodnikom-prolazom. Ulazna kapija nalazi se na zapadnoj strani. Između severnog i zapadnog krila smešten je kvadratni atrijum kroz koji se mora proći da bi se stiglo do glavnih ulaznih vrata direkcije. Sličan atrijum se nalazi i na severnoj strani, između istočne strane severnog krila, prolaza i zapadne strane istočnog dela objekta. Sa južne strane spoljnog zida prolaza, nalazi se park. Ceo objekat okružen je sa severne, istočne i zapadne strane ulicama. Na osnovu starih fotografija se zna da su pojedini delovi zgrade prvobitno bili jednospratni. Kasnije je nadograđen po jedan sprat na svakoj, sem na zapadnoj strani.

Direkcija FDBR, pogled sa jugozapada, prvobitno stanje

Posmatrano sa zapadne strane, dva krila su međusobno povezana velelepnom dvokrilnom ogradom koja je uokvirena stepenasto poređanim rupičastim kamenim blokovima koji formiraju zanimljivu dekoraciju. Sa obe strane ulaza nalazi se na visokom postolju po jedan stub, koji se završavaju ravnim kapitelima na koje se oslanja konstrukcija koja nosi deo krova. Ovaj centralni deo iznad ograde završen je krovom na dve vode. Severno i južno od kapije nalaze se, u sklopu kapije, krila koja spajaju dve jedinice sa severne i južne strane. Na ovim krilima nalaze se ploče, sa svake strane po jedna, na kojima je predstavljen rudarski znak sa ukrštenim čekićima i natpis FDBR na srpskom i CFMB na francuskom jeziku. Sa severne i južne strane su krila koja su međusobno povezana hodnikom. Na zapadnoj fasadi oba krila uočava se identičan raspored. U nižoj zoni dva pravougaona prozora, u višoj tri spojena prozorska okna, a iznad njih okrugli prozor. Na starim fotografijama se vidi da je ostalim fasadama kasnije dograđen po jedan sprat. Prolaz koji povezuje zapadni i istočni prostor je nekada imao samo jednu etažu, dok danas ima dve i završen je krovom na dve vode. Zapadna jedinica je pravougaona u osnovi i ima danas dve, nekada samo jednu etažu. Istočna fasada je sastavljena od tri celine. Srednja se razlikuje od severne i južne, koje su identične i koje u svojoj poslednjoj zoni imaju po jedan okrugli prozor.

Sl. 29: Direkcija FDBR, pogled sa severozapadne strane

Kompozicije su simetrične i veoma usklađene. Dekoracija je zastupljena na uglovima fasada u cik-cak raspoređenim tesanicima kamena. Čak su i delovi između prozora izdeltjeni, kamenim horizontalno poredanim blokovima. Prvobitno se u potkrovnom delu nalazila dekoracija od isprekidanih pravougaonih komada kamena. Kada je sprat dodan i podignuta nova krovna konstrukcija, ova dekoracija nije ponovo sagrađena.

U sklopu zgrade FDBR, uvrstili bismo i staru kuću u kojoj je do izgradnje aneksa kasine živeo Emil Pijala. Ona je povezana aneksom sa zgradom FDBR. Ne zna se tačno kada je podignut ovaj aneks koji spaja dva objekta, ali je to verovatno podignuto u periodu koji nije tako bitan za ovu temu, verovatno posle Drugog svetskog rata.

Danas se u ovoj zgradi nalazi direkcija RBB. U njoj su smeštene kancelarije, a zgrada poseduje i dve velike sale. Stepence koje vode na više etaže nalaze se na severnoj strani severnog krila i na severnoj strani istočne zgrade. Po svom arhitektonskom sklopu je reprezentativan, i smatra se objektom od kulturno-istorijskog značaja. Ovakvo plansko rešenje nije ponovljeno ni na jednom objektu kasnijih godina.

Direkcija FDBR, trenutno stanje, pogled sa severne strane

Crkva Svetog Velikomučenika Đorđa

Crkva posvećena Svetom Velikomučeniku Đorđu podignuta je 1939. godine, na placu koji i danas pripada Borkoj crkvenoj upravi. Njenom podizanju doprinelo je FDBR. Kao i većinu reprezentativnih kuća-vila i javnih objekata ovo društvo je o svom trošku podiglo ovaj hram. Već je pomenuto da je Bor 1912. godine dobio svoj pravoslavni hram, međutim, usled velike industrijske ekspanzije i proširivanja površinskog kopa, na prostoru na kome se nalazila crkva, ona se morala srušiti, a za uzvrat FDBR je obećalo da će o svom trošku podići crkvu, dva puta veću.

Godine 1939, 25. maja, u 8:30 časova pre podne, paroh borski Andreja Đorđević izvršio je svečano osvećenje zemljišta na kome je trebalo da se podigne novi pravoslavni hram. Čin osvećenja je izvršen na mestu gde je trebalo da bude postavljen sveti presto u crkvi. Osvećenje kamena temeljca obavljeno je 15. juna 1939. godine na dan Svetog Nićifora Foke. U letopisu se navodi da je crkva podignuta za vreme direktora FDBR Emila Pijale i to po projektu Andreja Klepinjina, ruskog emigranta, arhitekta FDBR. Uloga ovog ruskog emigranta je bila zaista ogromna. Verski život u Boru se prosto nije mogao zamisliti bez učešća Andreja Klepinjina i njegovih sunarodnika, Rusa. Spomenuto je da se Andrej Klepinjin naročito isticao u predvođenju Ruskog mešovitog hora, koji je probudio u borskim vernicima potrebu za verskim životom i redovnim odlaženjem u crkvu, i time podigao nivo duhovne svesti među lokalnim stanovništvom. Povelju za borsku crkvu izradio je izvesni gospodin Belezarov, geometar po struci. Ova povelja bila je ukrašena starom crkvenom dekoracijom i na crkveno-slovenskom jeziku. Kamen temeljac je bio donešen iz Rgotinskog kamenoloma, veličine od jednog kubnog metra, a izradio ga je Italijan po prezimenu Balduk, koji je radio kao službenik u FDBR.

Za vreme svečanosti arhijerejski namesnik prota Miodrag Stamenković, pročitao je povelju na pergamentu koja je glasila ovako: «U ime Oca i Sina i Svetog Duha - za vladavine njegovog visočanstva kralja Jugoslavije Petra I Karađorđevića, za vreme trećeg patrijarha obnovljene srpske patrijaršije njegove svetosti gospodina doktora Gavriila, i za vreme arhijereja eparhije Timočke njegovog prvosveštenika episkopa gospodina doktora Emilijana, osvetiše ovaj temeljac nove pravoslavne crkve - hrama velikomučenika Georgija u Boru, na dan Svetog Nićifora Ispovednika 15.

Nova crkva Svetog Velikomučenika Đorđa, pogled sa severoistočne strane (na slici je tekstom obeležen, levo dole, deo kuće za sveštena lica i levo gore, dom za časne sestre)

juna 1939. godine. Crkvu podiže Francusko Društvo Borskih Rudnika za vreme radova gospodina Emila Pijale, a po projektu gospodina Andreje Klepinjina, arhitekta FDBR. Temeljac osvetiše: izaslanik Episkopa Timočkog Arhijerejski zamenik Protojerej Dragiša Miletić; Arhijerejski namesnik protojerej Miodrag Stamenković i paroh borski Andrija Đorđević-svestenik. Bog da blagoslovi Francusko Društvo Borskih Rudnika i sve trudbenike Amin.«

Pošto je ubrzo počeo rat, FDBR počelo je da postavlja pitanje oko obustave radova na crkvi. Međutim, već pomenuti paroh, se pobunio i intervenisao kod direktora Emila Pijala, tako da je na kraju odlučeno da se radovi ne obustavljaju, već da se crkva završi bez obzira na okolnosti.

Svečano osveštavanje kamena temeljca

Godine 1939, 20 maja, izvršeno je osvećenje krovnog krsta za ovu crkvu. Jedan krst je trebalo da bude na kupoli, a drugi na zvoniku. Nacrt za ove krstove je izradio Rus po imenu Jakovljevič, koji je radio kao crtač u FDBR. Za osvećenje novog hrama Svetog Velikomučenika Đorđa u Boru, vršene su opsežne pripreme. Pošto je Francuska 1940. godine bila napadnuta, FDBR nije učestvovalo u osvećenju hrama. Svečano osvećenje novog pravoslavnog hrama u Boru izvršeno je 8. jula 1940. godine, na dan Svetog Prokopija. Crkvu je osvetio episkop timočki, gospodin dr Emilijan.

Po rušenju stare crkve, materijal je prenet u obližnje selo Brestovac. Prenet je i stari ikonostas koga je radio Paško Vučetić. Avgusta 1964. godine, novi pravoslavni borski hram je renoviran u spomen dvadeset pet godina od podizanja crkve.

Po svojoj arhitekturi i stilskim karakteristikama, za ovu crkvu se, prema navodima iz teksta nepotpisanog novinara Politike, kaže da je najlepša u Timočkoj krajini. Crkva Svetog Đorđa u Boru je građevina centralnog plana, sa osnovom koja predstavlja kombinaciju upisanog

krsta i trikonhosa. Po podužnoj osi građevine nižu se tri prostora, tradicionalno prisutna u istočnohrišćanskoj arhitekturi: priprata, naos i oltarski prostor. Oltarski prostor sačinjavaju apsida, spolja petostrana, a iznutra polukružna, i istočni travej, odvojen je od naosa oltarskom pregradom. Sa severne i južne strane naosa prislonjene su bočne konhe, spolja petostrane, a iznutra polukružne, slično oltarskoj apsidi. Sa zapadne strane na naos se nadovezuje plitka priprata, koja je tremom povezana sa kulom-zvonikom.

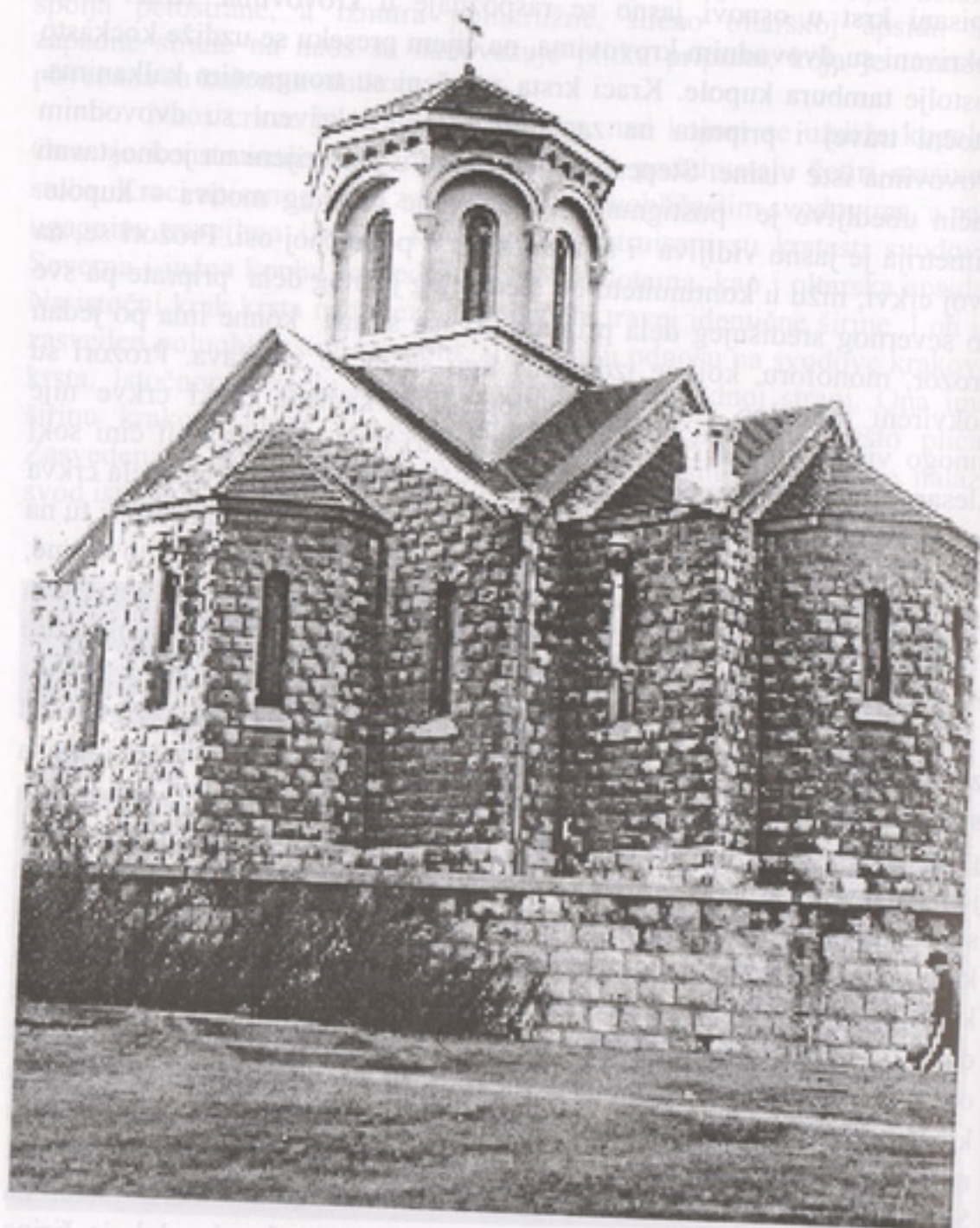
Naos crkve je kvadratne osnove, nad kojom se uzdiže kupola. Ona je konstruisana na pandantifima, koje poduhvataju četiri masivna stuba. Kraci upisanog krsta zasvedeni su poluobličastim svodovima, a nad ugaonim travejima između krakova, konstruisani su krstasti svodovi. Severna i južna konha zasvedene su polukalotama, kao i oltarska apsida. Na istočni krak krsta nadovezuje se istočni travej identične širine. I on je zasveden poluobličastim svodom, ali nižim u odnosu na svodove krakova krsta. Istočnom traveju odgovara priprata na zapadnoj strani. Ona ima širinu krakova krsta, ali je u odnosu na istočni travej nešto plića. Zasvedena je poluobličastim svodom na istoj visini na kojoj se nalazi svod istočnog traveja.

Izgled crkve Svetog Đorđa sa zapadne strane, trenutno stanje

Kupola crkve je osmostrana i pokrivena piramidalnim krovom. Krovni venci na kupoli su ravni. Na tamburu kupole nalazi se osam prozorskih otvora, uokvirenih prislonjenim arkadama, oslonjenim na kolonete. Ispod kupole se nalazi krovni venac, a kupola je omalterisana. Upisani krst u osnovi jasno se raspoznaje u krovovima. Kraci krsta pokriveni su dvovodnim krovovima, na čijem preseku se uzdiže kockasto postolje tambura kupole. Kraci krsta završeni su trougaonim kalkanima. Istočni travej i priprata na zapadnoj strani pokriveni su dvovodnim krovovima iste visine. Stepenovanjem masa u eksterijeru na jednostavan način ubedljivo je postignuto akcentovanje glavnog motiva – kupole. Simetrija je jasno vidljiva i u podužnoj i u poprečnoj osi. Prozori se, na ovoj crkvi, nižu u kontinuitetu od središnjeg južnog dela priprate pa sve do severnog središnjeg dela priprate. Svaka strana konhe ima po jedan prozor, monoforu, koji je izdužen i koji se lučno završava. Prozori su uokvireni radijalno postavljenim komadima kamena. Sokl crkve nije mnogo visok i njega čini kameni niz od tri reda. Kamen koji čini sokl klesan je u većim komadima od onog kojim je sazidana crkva. Cela crkva je zidana od krečnjačkog kamena koji je donošen iz Krivelja u Bor i tu na licu mesta bio tesan, obrađivan i pripreman za zidanje. Pošto u to vreme, u Boru, nisu postojali majstori koji su bili obučeni za rad sa ovim materijalom (kamenom), crkvu su zidali majstori iz Crvenja kod Knjaževca.

U crkvu se ulazi kroz portal koji je stepeništem izdignut od zemlje. Sa severne i južne strane ulaznih vrata nalaze se dva prislonjena stuba čiji, bogato dekorisani kapiteli, nose arhitravnu gredu. Ta arhitravna greda je ukrašena na sredini jednim medaljonom koji je izdeljen na šest jednakih delova, pa podseća na točak koji je sa svoje severne i južne strane dekorisan floralnim elementima. Taj isti motiv je ponovljen i na kapitelima unutrašnjih stubova koji nose kupolu i na kapitelima stubova koji nose krov trema. Na ovoj arhitravnoj gredi počiva jedna trifora koju dele dva prislonjena stubića sa kapitelima. I ova trifora je, poput ovocrkvenih monofora, uokvirena radijalno postavljenim komadima kamena. Širina trifore jednaka je širini arhitravne grede, čije ivice naležu na ivice kapitela stubova, a sve to formira jednu kompaktnu celinu. Stepenište sačinjava šest stepenika koji piramidalno naležu jedan na drugi. Širina prvog stepenika je skoro kao širina fasade, dok je širina poslednjeg skoro iste širine kao širina portala.

Izgled crkve sa jugoistočne strane

Severni deo priprate i zvonik spaja trem koji je stepeništem uzdignut od zemlje. Trem nose po četiri stuba na istočnoj i severnoj strani. Na kapitelima stubova počivaju arkade koje nose krov na dve vode. Krov trema je zasvođen krstastim svodom. Na severnoj strani priprate, nalazila su se vrata kroz koja je moglo da se izađe na trem. Danas je trem zazidan, a lučni arkadni prostor zastakljen, tako da mu je pristup moguć iz severnog dela priprate i sa zapadne strane na najsevernijem delu trema pošto su tu napravljena vrata. Pristup sa istočne strane nije moguć. Zvonik crkve je na tri sprata i u njega se ulazi kroz vrata na južnoj strani. Na zapadnoj, severnoj i istočnoj strani nalaze se, uz samu gornju ivicu, prozori malih dimenzija kvadratnog oblika, koji su zastakljeni debelim neprozirnim staklom. Na sredini drugog sprata nalaze se, na sve tri strane bifore, uokvirene dvema slepim arkadama koje se spajaju na kapitelu prislonjenog stubića. Treći sprat je lučno probijen na istočnoj, zapadnoj, severnoj i južnoj strani. Zvonik je završen krovom na četiri vode, ispod koga se nalazi krovni venac, a na vrhu zvonika, kao i na glavnoj kupoli, nalazi se veliki bakarni krst. Gledano sa spoljne strane, jasno se uočavaju sva tri sprata zvonika, zato što su naglašeni uzanim kamenim bordurama koje izlaze iz površine zida kule.

Crkva Svetog Velikomučenika Đorđa nema bogatu fasadnu dekoraciju. Sem bogato ukrašene arhitravne grede iznad zapadnog portala i kapitela stubova, na crkvi nema drugih dekorativnih elemenata. Međutim, na krakovima istočnog i zapadnog krsta nalaze se, na severnoj i južnoj strani, po dve male slepe kupole uzdignute na kockastom postolju. Te kupole su šestostrane, pri vrhu se šire i ravno su završene. Osim dekorativne, one nemaju značajniju funkciju i na starijim crtežima se ne nalaze. Poseban utisak ostavlja rustičan kamen od koga je crkva sazidana, i kupola koja dominira na uzdignutom postolju.

Crkva se nalazi na placu koji je uzdignut i oivičen kamenim tesanicima. Način zidanja crkve i ovog uzvišenja je identičan. U vreme kada je završena izgradnja crkve, završena je i ograda sa kapijom, koja je ograđivala crkvu i crkveni plac. Na plac se ulazilo kroz kapiju čiji je ulaz bio na istočnoj strani. Kapija je bila trodelna, s tim što je glavni, ulazni deo bio dvodelan. Taj glavni deo je kamenim stubovima bio odvojen, sa severne i južne strane, od dveju manjih i nižih kapija. Pošto je crkva bila na malom uzvišenju, od ulazne kapije do tog uzvišenog dela placa prostiralo se stepenište, koje i danas postoji, a ograda je 1964. godine srušena da bi se na tom placu podigle stambene zgrade, bez obzira što je plac oko crkve, a i onaj na kome se crkva uzdizala, bio crkveno vlasništvo. Od tada se ovaj ogradi izgubio svaki trag.

Prvobitan izgled kuće za sveštena lica

Kuća za sveštena lica, trenutno stanje, pogled sa istoka

Blizu crkve, na njenom placu podignuta je, verovatno tokom tridesetih godina, kuća koja je bila namenjena sveštenicima. Na fotografiji iz 1939. godine, na kojoj se nalazi crkva Svetog Đorđa u izgradnji, vidi se sveštenečka kuća u svom prvobitnom izgledu. Građevinom dominiraju mase koje se stepenuju od juga ka istoku. U najnižoj zoni zastupljen je segment od tesanih kamenih blokova. Pošto je ovaj deo probijen prozorima, pretpostavljamo da se u tom delu nalazi suteran sa podrumskim prostorijama. Južno krilo objekta, na svojoj bočnoj, južnoj strani, ima jedan pravougaoni istureni segment, na kome se nalaze ulazna vrata. Istočna strana ima po dva prozora, na svakom spratu po jedan, s tim što je prozor u gornjoj zoni polukružan. Severna jedinica na svojoj zapadnoj strani ima smeštena ulazna vrata sa stepeništem i radijalno postavljenim dekorativnim kamenim blokovima. Ovaj ulaz je organizovan poput niše u koju su smeštena ulazna vrata. Severno od ulaza nalaze se dva prozora, od kojih je onaj u gornjoj zoni polukružan. Nekada se severno od ova dva prozora nalazio trem, koji se prostirao dalje na bočnu severnu stranu objekta. Trem se satojao od niza stubova koji nose polukružne lukove, a izgrađeni su od kamena tesanika kakvi se nalaze u najnižoj zoni kuće. Danas je ovaj deo kuće prerađen i tu se nalazi ponovljena arhitektonska celina od dva prozora jedan iznad drugog od kojih je gornji, i u ovom slučaju, polukružan. Centralni deo zapadne fasade je uvučen i ima dva prozora u nizu. Delovi kuće komponovani su živo i nesimetrično. U krovnoj konstrukciji zastupljen je krov na dve vode. Kuća u kojoj su živela sveštena lica, po dimenzijama daleko je manja od inženjerskih i doktorskih. Na osnovu veličine i sadržaja kuća u Boru, može se mnogo saznati o gradu i stanovništvu koje ga je sačinjavalo. Takođe se može odrediti i status društvenih grupa koje su živele u njemu. Shodno tome, jasno je da crkveni činovnici nisu uživali visok društveni status, što nam i potvrđuju neki pisani segmenti iz *Letopisa*.

Kuća podignuta za stanovanje crkvenih lica je u jedno vreme imala funkciju bolničke zgrade. Danas ona ponovo služi prvobitnoj nameni.

Zaključak

Arhitektura Bora između dva svetska rata ima jedinstvena obeležja, i u ovom radu je učinjen pokušaj da se ona istaknu. Osnovno

obeležje koje ga apsolutno razdvaja od ostalih manjih gradova u Srbiji iz tog perioda predstavlja prisustvo Francuza kao vlasnika rudnika bakra i Rusa kao vodećih arhitekata, koji su celom graditeljskom opusu iz tog perioda dali svoj pečat i karakteristično obeležje. U radu je tim obeležjima posvećeno mnogo pažnje. Proučena je obimna autentična dokumentacija iz koje se osim dobijenih odgovora na pitanja vezanim za arhitektonski korpus toga vremena mogu naći još mnogo drugih intreresantnih detalja. Tako je, na primer, uočen veliki uticaj ruske enklave u Boru na duhovni, sportski i komletan društveni život grada u tom periodu, pa se ne zna jesu li Rusi bili bolji arhitekta, pevači u crkvenom horu ili sportisti u njihovom Sokolskom društvu. Ti detalji ostaju kao podloga za dalja proučavanja.

Klasifikacija i sistematizacija objekata arhitekture u Boru između dva svetska rata je izvršena uz uvažavanje dvojnih pravila: objekti su sistematizovani po svojoj nameni u nekoliko grupa, od institucionalnih, preko vila i stanova do kasarni za radnike samce, a takođe je vođeno računa o njihovoj hronološkoj podeli, gde je uočljivo da postoje dva peroida izgradnje, jedan skromniji od 1918. do 1928. godine i drugi bogatiji, od 1928. godine do Drugog svetskog rata. Iz tog perioda je ostala jasna poruka da je stepen izgradnje, kako po kvantitetu, tako i po svom kvalitetu, bio direktno zavistan od finansijskog stanja u Francuskom društvu Borskih rudnika. Kako je krajem tridesetih godina dvadesetog veka kompanija doživela ekspanziju, koja je trajala sve do Drugog svetskog rata, nju je pratila i ekspanzija graditeljstva. Najbolji primeri arhitektonskih rešenja datiraju iz tog peroida, to jest druge polovine tridesetih godina dvadesetog veka.

U ovom radu je izvršena arhitektonska obrada, analiza i sistematizacija građevinskih objekata izgrađenih u Boru u periodu između dva svetska rata. Objekti su sistematizovani po nameni u zavisnosti od njihove reprezentativnosti. Kao osnova za istraživanja poslužila je raspoloživa arhivska građa Francuskog društva Borskih rudnika, fotografije iz tog perioda i radovi mnogih autora koji su se bavili proučavanjem grada Bora sa istorijskog, sociološkog, kulturološkog i mnogih drugih aspekata. Svi oni su u svom istraživanju u većoj ili manjoj meri dali osvrt na arhitekturu i graditeljstvo u tom periodu, ali samo u svetlu svojih tema istraživanja. Detaljna stručna istraživanja arhitekture Bora u dosadašnjem periodu nisu obavljena.

Zbog svega toga u preliminarnim istraživanjima autora, koja su prethodila izradi ove teme, izvršeno je prikupljanje obimne građe, obilasci objekata na terenu i njihovo obeležavanje i fotografisanje. Tako je stvorena baza podataka koja je mogla da posluži kao osnova za izradu

ovoga rada. Autor smatra da je ta baza podataka nedovoljno popunjena osnovnim podacima i da je potrebno da se za dalja proučavanja arhitekture Bora između dva svetska rata upotpuni. To bi se najbolje moglo postići formiranjem jedne multidisciplinarnе ekipe stručnjaka raznih profila, kao što su istoričari i istoričari umetnosti, arhitekте, sociolozi i kulturolozi, pa i stručnjaci tehničkih struka, kao što su rudari, geolozi, mašinci i drugi. Kao što se u radu čini pokušaj da se otrgnu od zaborava vremena značajna arhitektonska ostvarenja u istoriji grada Bora, to isto je potrebno uraditi i u ostalim oblastima. Stvaranje baza podataka u svim tim stručnim celinama bi omogućilo njihovo prožimanje i nadopunjavanje kroz osvetljavanje jedne generalne slike o razvoju Bora u njegovoj stogodišnjoj istoriji. Na taj način bi se sačuvao integritet njegovog društvenog bića i izvukle poruke i pouke za nadolazeće generacije mladih Borana. Tako bi Bor dobio svoj identitet i svoje mesto u istoriji, ne samo kao rudnik bakra, već kao jedan specifičan grad po mnogo čemu jedinstven u Srbiji.

2. C. Jb. Јохановић, Ђорџ - историјска географија, Београд 1974.
3. Радакић новине о Бору и Маджарска од 1906. до 1914. Београд 1974.
4. Бор од 1907. Министарство културе, Београд 1974.
5. Историјска географија Бора, Београд 1974.
6. Историјска географија Бора, Београд 1974.
7. Ј. Јовановић, Зборник радова Министарства културе и просвете, Београд 1987.
8. 1900. - историја Бора, Београд 1974.
9. Ј. Јовановић, Зборник радова Министарства културе и просвете, Београд 1987.
10. Ј. Јовановић, Зборник радова Министарства културе и просвете, Београд 1987.
11. Ј. Јовановић, Зборник радова Министарства културе и просвете, Београд 1987.
12. Ј. Јовановић, Зборник радова Министарства културе и просвете, Београд 1987.
13. А. Кадијевић, Руска емиграција у српској култури XX века, I-II, Београд 1994.
14. Ј. Јовановић, Зборник радова Министарства културе и просвете, Београд 1987.
15. Ј. Јовановић, Зборник радова Министарства културе и просвете, Београд 1987.
16. Ј. Јовановић, Зборник радова Министарства културе и просвете, Београд 1987.
17. Ј. Јовановић, Зборник радова Министарства културе и просвете, Београд 1987.
18. Ј. Јовановић, Зборник радова Министарства културе и просвете, Београд 1987.
19. Ј. Јовановић, Зборник радова Министарства културе и просвете, Београд 1987.
20. Ј. Јовановић, Зборник радова Министарства културе и просвете, Београд 1987.
21. Ј. Јовановић, Зборник радова Министарства културе и просвете, Београд 1987.
22. Ј. Јовановић, Зборник радова Министарства културе и просвете, Београд 1987.
23. Бор и околина I, стр. 102-108.
24. Ј. Јовановић, Зборник радова Министарства културе и просвете, Београд 1987.
25. Ј. Јовановић, Зборник радова Министарства културе и просвете, Београд 1987.

Napomene

1. Dr V. Simić, Istorijski osvrt na rudarstvo bakarnog rudišta u Boru i okolini Bora, Bor, 1969.
2. Bor i okolina I-II, Bor 1973.1975.
3. Zbornik radova Muzeja rudarstva i metalurgije u Boru, Bor 1978-1990.
4. C. Kostić, Bor i okolina, Beograd, 1962.
5. С. Љ. Јовановић, Бор – историјски путокази, Бор, 2001.
6. Radničke novine o Boru i Majdanpeku od 1906. do 1914, Izbor članaka, I, Bor 1974.
7. Bor od 1903. do 1914: arhivska građa, knj. V, Bor 1975.
8. Летопис Борске парохије и цркве, архива православне цркве у Бору, рукопис
9. S. Lj. Jovanović, Zbornik radova Muzeja rudarstva i metalurgije u Boru, V-VI, 1987-1990.
10. Lj. Dimić, Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1919-1941, III, Beograd 1997, str. 187.
11. Lj. Dimić, nav. delo, str. 187.
12. Lj. Dimić, nav. delo, str. 136.
13. A. Kadrijević, Ruska emigracija u srpskoj kulturi XX veka, I-II, Beograd 1994; Rusi bez Rusije. Srpski / Ruski, Beograd 1994.
14. Lj. Dimić, nav. delo, str. 141.
15. Lj. Dimić, nav. delo, str. 171.
16. V. Simić, nav. delo, str. 10.
17. Ž. Romelić, *Iz istorijata rudnika i rudarskih naselja u severoistočnoj Srbiji*, Zbornik radova Muzeja rudarstva i metalurgije u Boru, V-VI, Bor, 1987-1990, str. 157.
18. V. Simić. Nav. delo, str. 174.
19. Геолошки анали, 1903, стр. 114-115.
20. V. Simić, nav. delo, str. 167-168.
21. *A. Илић рударски инжењер*, Рударски гласник, бр.7-12; Београд јун-децембар 1907, год. V; лист за рударство и рударску индустрију
22. Летопис Борске епархије и цркве, стр. 2.
23. Bor i okolina I, str. 105-108.
24. Летопис Борске епархије и цркве, стр. 30.
25. Летопис Борске епархије и цркве, стр. 9.

26. Godine 1923, kada dolazi do osmišljenog podizanja nekih objekata, dolaze prvi ruski emigranti u Bor. Možda ove pojave treba dovesti u određenu relaciju.
27. Летопис Борске епархије и цркве, стр. 20.
28. S. Lj. Jovanović, *Kulturni i društveni procesi u Boru...*
29. S. Lj. Jovanović, *Kulturni i društveni procesi u Boru*, 204.
30. S. Lj. Jovanović, *Kulturni i društveni procesi u Boru*, 205.
31. S. Lj. Jovanović, *Kulturni i društveni procesi u Boru*, 205-206.
32. S. Lj. Jovanović, *Kulturni i društveni procesi u Boru*, 206-207.
33. S. Lj. Jovanović, *Kulturni i društveni procesi u Boru*, 207.
34. Ž. Romelić, nav. Delo, 155-172.
35. V. Simić, nav. Delo, 13.
36. U ovom radu se često koristi pojam "monumentalno". Ovaj termin treba shvatiti uslovno, jer se odnosi na uslove lokalnog karaktera za upoređenje sa ostalim objektima u gradu, dok za šira upoređivanja termin nije relevantan.
37. Аноним, *Освећење нове православне цркве у Бору*, Политика, 22.7.1940.
38. Благовести, 11/1974, стр. 199.
39. Летопис Борске парохије и цркве, стр. 23.
40. Bokovi napuštenog površinskog kopa izloženi su velikim naponima u masivu, zbog kojih dolazi do permanentnih pojava stvaranja pukotina, sleganja, klizanja i zarušavanja, što stanovništvo Bora popularno zove "propadanje u rupu". U tom procesu počev od kraja dvadesetig godina prošlog veka, veliki deo stare borske kolonije je nestao.

IZVORI

1. Arhivska građa, Istorijski arhiv u Negotinu, odeljenje u Boru.
2. Istorijska građa, Zavičajni fond Muzeja u Boru.
3. Geološki anali, 1903.
4. Rudarski glasnik, br 7-12, Beograd, jun-december 1907, god.V.
5. Glasnik srpsko-geografskog društva, april 1914, br.3-4.
6. Rudarsko topioničarski vesnik, februar 1931, br. 2.
7. Tehnički list, 1934.
8. Metalurgija, 1937.
9. Ekonomska politika, 5.jun, 1952.
10. Građa za istorijska istraživanja o Boru i Majdanpeku, Br.V, Bor 1975.

LITERATURA

1. Kostić Cvetko, Bor i okolina, Savremena škola, Beograd, 1962.
2. Simić Vasilije, Istorijski osvrt na rudarstvo bakarnog rudišta u Boru i okolini, Bor 1969.
3. Grupa autora, Bor i okolina, I-II Bor, 1973-1975.
4. Jovanović Lj. Slobodan, Društveni i kulturni procesi u Boru u istorijskom kontekstu međuratnog razdoblja, Zbornik radova Muzeja rudarstva i metalurgije, knj.V-VI, separat 1987-1990.
5. Romelić Živka, Iz istorijata rudnika i rudarskih naselja u severoistočnoj Srbiji, Zbornik radova Muzeja rudarstva i metalurgije Bor, knj. V-VI 1987-1990.
6. Kadijević Aleksandar, Ruska emigracija u srpskoj kulturi XX veka, I-II, Beograd 1994; Rusi bez Rusije. Srpski Rusi, Beograd, 1994.
7. Dimić Ljubodrag, Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918-1941, III, Stubovi kulture, Beograd, 1996.
8. Kadijević Aleksandar, Jedan vek traženja nacionalnog stila u srpskoj arhitekturi, Građevinska knjiga, Beograd, 1997.
9. Jovanović Lj. Slobodan, Bor istorijski putokazi, Bor, 2001.
10. Stojmenović Dragan, Čitanje kuće - čitanje grada Urbis morientis imago, Beležnica, godina IV-br.6-proleće/leto 2002, Narodna biblioteka Bor.

ARCHITECTURE OF BOR BETWEEN TWO WORLD WARS

PSIHOLOGIJA U ETNOLOGIJI

Summary

"Stoga nas može umiriti tek tvrdjenje da je proces kulture ljudskog rada ona modifikacija živотноg procesa kroz koju taj proces prolazi" This work presents a review of architectural processings analyses and systematization of objects from a period of fruitful construction activities characteristic for French ownership of the Bor Mine and engagement of Russian architects through previous investigations and social-historical conditions.

"...ko stanje umnogome zavisi od mnogobrojnih faktora." In the first phase the owners of the Mine built the flats for accomodation of workes, and after that they also built the other public objects of sacral (two orthodox and one catholic church) and profane aims (schools, casino, administration building, laboratory, residence villas, hospital with accompanied facilities and others).

"...ek ako se nađe pravilan pristup" More exactly, such financial and intelectual combination as well as mining function of the settlement formed a specific architecture that had no adequate care in previous multidisciplinary investigation of Bor. This care was not also given to a plan of protection because many architectural important objects were destroyed due to the mine expansion, and saved as devasted ones by various adaptations and reconstructions.

"...mateni" In conclusion of this work, the author proposes fulling out of data base for the subject topic and formation of an expert team of various profiles that would find out data in various fields as a constribution for obtaining a general view of Bor development in its centenary history, that is unique by many things in Serbia.